

T.C
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OTLUKBELİ İLÇESİ VE ÇEVRESİNİN
ESKİÇAĞ TARİHİ

Tuğrul BATMAZ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Erzincan 2015

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu alışma, Tarih Anabilim Dalının Tarih Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan/Jüri Üyesi

: Doç. Dr. Salim GÖKÇEN

Danışman / Jüri Üyesi

: Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Jüri Üyesi

: Yrd. Doç. Dr. Özkan DAŞDEMİR

OTLUKBELİ İLÇESİ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

Tuğrul BATMAZ

Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2015

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ÖZET

İdari olarak Erzincan iline bağlı olan Otlukbeli ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, bölgenin Yukarı Fırat Havzasında, doğal geçitler üzerinde, stratejik öneme sahip bir bölgede yer almaktadır. Otlukbeli ilçesi eskiçağ tarihi boyunca, coğrafi özelliklerinin de etkisiyle birbirlerine komşu medeniyetler, devletler ve hatta kavimler arasında bir sınır bölgesi olduğu gibi, aynı zamanda bu kültürler arasında bir geçit özelliğini de taşımıştır. "Otlukbeli ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi" konulu yüksek lisans tez çalışmasında, elde bulunan yazılı kaynaklar, arkeolojik veriler ve yapılan Yüzey Araştırmaları bulguları birlikte değerlendirilmiş, "Otlukbeli İlçesinin ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi", somut delilleriyle birlikte belirli bir metot dâhilinde genel çizgileriyle yazılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Otlukbeli, Urartu, Tarihî Coğrafya

Otlukbeli and The Surrounding Area İn Ancient History

Tuğrul BATMAZ

Erzincan University, Graduate School of Social Sciences and Humanities

Master's Thesis, January 2015

Advisor: Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ABSTRACT

The town Otlukbeli is one of Erzincan city's town. It has a strategic position as it is on natural paths. It is in the East Anatolia Region, and Upper Euphrates basin. Otlukbeli town was a bridge among neighbor civilizations states and tribes during the ancient era. It's also acted as a bridge between various cultures. It has had crucial role. "Otlukbeli And The Surrounding Area in Ancient History" is one thesis for master's degree.in which everything written and archaeological date have been evaluated together and with the surface research "Otlukbeli And The Surrounding Area in Ancient History "was written according to the concrete evidence . The effect and role of political power and culture during the Ancient era was examined.

Key Word: Erzincan, Otlukbeli, Urartuian, Historcial, Geography

KISALTMALAR

A.D.T.C.F	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
C	: Cilt
KAF	: Kuzeydoğu Anadolu Fay Hattı
Kg	: Kilogram
m.	: Metre
M.T.A	: Maden Teknik Arama
mm	: Milimetre
S	: Sayı
yy	: Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL TUTANAĞI.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
KISALTMALAR.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	VIII
ÖNSÖZ	XI
GİRİŞ.....	1
YÖNTEM ve İLGİLİ ÇALIŞMALAR.....	1
1. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi	1
2. Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler	1
3. İlgili Araştırmalar	2
I. BÖLÜM	
1. ERZİNCAN İLİ GENEL COĞRAFYASI	4
1.1. Erzincan İli İklim Özellikleri	6
1.2. Erzincan İli Hidrografik Özellikleri.....	7
1.3. Erzincan İli Toprak Özellikleri	9
1.4. Erzincan İli Doğal Bitki Örtüsü	9
1.5. Erzincan İli Madencilik	11
2 .OTLUKBELİ İLÇESİ GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	13
2.1. Jeoloji ve Jeomorfoloji.....	13
2.2. İklim ve Bitki Özellikleri	16
2.3. Hidrografya	18
2.4. Yollar	20
II. BÖLÜM	
2.ERZİNCANIN TARİH ÖNCESİ VE TARİHİ DÖNEMLERİ.....	21
2.1. Erzincan Adı	23
2.2. Hurri Hâkimiyeti.....	24

2.3. Azzi-Hayaşa Krallığı	27
2.4. Ur(u)atri - Nairi Konfederasyonları Dönemi	34
2.5. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı.....	35
2.5.1.M.Ö. XIII-IX. Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi	35
2.5.2.Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi	40
2.6. Urartu Hâkimiyeti	41
2.6.1. Urartu Kültür ve Medeniyeti	46
2.6.1.1. Urartu Mimarisi	46
2.6.1.2. Keramik	47
2.6.1.3 Madencilik	48
2.6.1.4. Sulama Sistemi	49
2.6.1.5. Ulaşım ve Yollar.....	50
2.6.1.6. Dil ve Yazı.....	51
2.6.1.7 Din ve Ölü Gömme	52

III. BÖLÜM

3.ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER ve SONUÇLARI	59
3.1 Çayırılı	59
3.1.1. Haramidere Yerleşmesi	59
3.1.2. Beykomu Höyük.....	59
3.1.3. Mirzaoğlu Kalesi	60
3.1.4. Ozanlı Kalesi	60
3.1.5. Çadirkaya (Pekeriç)	60
3.1.6. Balıklı Kalesi	61
3.1.7. Başköy Kalesi	61
3.1.8. Sıraşlar Kalesi	61
3.1.9. Saygılı Höyük	62
3.1.10. Büyük Kalecik Höyük	62
3.1.11. Turnaçayırı Kalesi	62
3.1.12.Kalecik Kalesi	63
3.1.13. Kurt Kalesi.....	63
3.1.14. Toprakkale	63

3.1.15. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi	63
3.2 Tercan	64
3.2.1. Kalecik Kalesi	64
3.2.2. Karacaören Yerleşmesi.....	64
3.2.3. Müftüoğlu Kalesi.....	65
3.3 Otlukbeli	66
3.3.1. Ağamçağam Kalesi.....	66
3.3.2. Ağamçağam Mezarı.....	66
3.3.3. Avcıçayırı Geleneksel Mezarlık Alanı	67
3.3.4. Avcıçayırı Höyük	67
3.3.5. Doğanaslan Tarihî Mezarlık Alanı	68
3.3.6. Doğanaslan Yerleşmesi	68
3.3.7. Gelengeç Kalesi.....	69
3.3.8. Küçük Gelengeç Mezarlık Alanı	69
3.3.9. Güzelgül Yerleşmesi	70
3.3.10. Koçbaşı Mezar Taşı	70
3.3.11. Küçük Otlukbeli	71
3.3.12. Küçük Otlukbeli Lazoğlu Kalesi	72
3.3.13. Ulu Kale.....	72
3.3.14. Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü.....	73
SONUÇ	75
KAYNAKÇA.....	77
EKLER.....	85
HARİTALAR	85
FOTOĞRAFLAR	88

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1. Haramidere Yerleşmesi.....	88
Fotoğraf 2. Haramidere Yerleşmesi.....	88
Fotoğraf 3. Beykomu Höyük	89
Fotoğraf 4. Beykomu Höyük	89
Fotoğraf 5. Mirzaoğlu Kalesi.....	90
Fotoğraf 6. Mirzaoğlu Kalesi.....	90
Fotoğraf 7. Ozanlı Kalesi.....	91
Fotoğraf 8. Ozanlı Kalesi.....	91
Fotoğraf 9. Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi	92
Fotoğraf 10. Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi	92
Fotoğraf 11. Balıklı Kalesi.....	93
Fotoğraf 12. Balıklı Kalesi.....	93
Fotoğraf 2. Başköy Kalesi	94
Fotoğraf 14. Başköy Kalesi	94
Fotoğraf 3. Sırataşlar Kalesi	95
Fotoğraf 4. Sırataşlar Kalesi	95
Fotoğraf 5. Saygılı Höyük	96
Fotoğraf 6. Saygılı Höyük	96
Fotoğraf 7. Büyük Kalecik Höyük.....	97

Fotoğraf 20. Büyük Kalecik Höyük.....	97
Fotoğraf 21. Turnaçayırı Kalesi.....	98
Fotoğraf 8. Turnaçayırı Kalesi.....	98
Fotoğraf 9. Kalecik Kalesi.....	99
Fotoğraf 10. Kalecik Kalesi.....	99
Fotoğraf 11. Kurt Kalesi.....	100
Fotoğraf 12. Kurt Kalesi.....	100
Fotoğraf 13. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi.....	101
Fotoğraf 28. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi.....	101
Fotoğraf 29. Kalecik Kalesi.....	102
Fotoğraf 30. Kalecik Kalesi.....	102
Fotoğraf 31. Müftüoğlu Kalesi.....	103
Fotoğraf 32. Müftüoğlu Kalesi.....	103
Fotoğraf 33. Ağamçağam Kalesi.....	104
Fotoğraf 34. Ağamçağam Kalesi.....	104
Fotoğraf 35. Ağamçağam Mezarlığı.....	105
Fotoğraf 36. Ağamçağam Mezarlığı.....	105
Fotoğraf 37. Avcıçayırı Geleneksel Mezarlık Alanı.....	106
Fotoğraf 14. Avcıçayırı Geleneksel Mezarlık Alanı.....	106
Fotoğraf 39. Avcıçayırı Höyük.....	107
Fotoğraf 40. Avcıçayırı Höyük.....	107

Fotoğraf 41. Doğanaslan Tarihi Mezarlık Alanı.....	108
Fotoğraf 42. Doğanaslan Tarihi Mezarlık Alanı.....	108
Fotoğraf 15. Doğanaslan Yerleşmesi.....	109
Fotoğraf 16. Doğanaslan Yerleşmesi.....	109
Fotoğraf 17. Gelengeç Kalesi	110
Fotoğraf 18. Gelengeç Kalesi	110
Fotoğraf 19. Küçük Gelengeç Mezarlık Alanı.....	111
Fotoğraf 20. Küçük Gelengeç Mezarlık Alanı.....	111
Fotoğraf 21. Güzelgöl Yerleşmesi	112
Fotoğraf 50. Güzelgöl Yerleşmesi	112
Fotoğraf 51. Koçbaşı Mezar Taşı	113
Fotoğraf 52. Koçbaşı Mezar Taşı	113
Fotoğraf 53. Küçük Otlukbeli Yerleşmesi.....	114
Fotoğraf 54. Küçük Otlukbeli Yerleşmesi.....	114
Fotoğraf 22. Lazoğlu Kalesi	115
Fotoğraf 23. Lazoğlu Kalesi	115
Fotoğraf 24. Ulu Kale	116
Fotoğraf 25. Ulu Kale	116
Fotoğraf 26. Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü	117
Fotoğraf 6027. Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü	117

ÖNSÖZ

“Otlukbeli ilçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi” konulu tez çalışmasında, coğrafi bölümler üzerinde özellikle ayrıntılı olarak durulmuş ve coğrafi yapı çeşitli boyutlarıyla genelden (Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi) özele (Otlukbeli ilçesi ve yakın çevresi) doğru bir sıra izlenerek tasvir edilmiştir. Böylece daha sonraki bölümlerde adından çokça söz edeceğimiz yer adları ve yer şekilleri olabildiğince netleştirilmeye çalışılmıştır. Bir başka deyimle mekânı (olayların geçtiği zemini) ayrıntılı anlatarak, zaman ve insan etkenlerini bunun üzerine oturtmak amaçlanmıştır.

Tez çalışmam sırasında konu bütünlüğünü sağlama endişesi taşıdığım için Otlukbeli ilçesi ve çevresinin dışında Erzincan, Erzurum ve Kars illeri hakkında bir takım bilgiler verilmiştir. Eskiçağ tarihi hakkında bilgiler verilirken geniş bir alanın durumundan bahsedilmesindeki neden bu yerlerle olan bağlantılarını gösterebilmek, kültürel etkileşimlerinin anlatabilmek amacıyla coğrafya kısmı geniş tutulmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmam sırasında Otlukbeli ilçesi ve çevresinin tarih öncesi ve tarihi dönemleri değerlendirilmeye çalışılmış, son bölümde ise bölgede yapılan Yüzey Araştırmaları sırasında yapılan yerleşim yeri ve bu yerleşim yerlerinde ele geçen bulgular hakkında bilgiler verilmiş, sonuç kısmında ise bu bilgiler özet şeklinde değerlendirilerek Otlukbeli ve Çevresinin tarihi açıklanmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR’e, çok değerli hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN’a Anabilim Dalı başkanımız Doç. Dr. Salim GÖKÇEN’e, Yrd. Doç. Dr. Özkan Daşdemir’e, Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI’ya ve Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL’e, teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bölgede yaptığımız çalışmalarda bizlere destek veren Otlukbeli Kaymakamı Mehmet Fatih KARA’ya, arazide rehberliğimizi yapan Yaşar GÜZELGÜL’e teşekkür ederim.

Ayrıca okul hayatım döneminde ve bugünlere gelmemde haklarını ne yapsam ödeyemeyeceğim anneme ve babama, kardeşime ve tüm hocalarıma yaptığım çalışmalar sırasında desteklerini esirgemeyen arkadaşlarım Gökhan KALMIŞ’a ve Merve ÖZYİĞİT’e teşekkür ederim.

Tuğrul BATMAZ

Erzincan-2015

GİRİŞ

YÖNTEM ve İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi

Araştırma bölgemiz olan Erzincan ili Otlukbeli ilçesi ile ilgili tüm kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış ve saha çalışmaları ile desteklenerek Erzincan ilinin ve İdari olarak Erzincan iline bağlı olan Otlukbeli ilçesinin Eskiçağ tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Araştırmamızı gerçekleştirirken günümüze kadar bölgede yapılmış olan Yüzev Araştırmaları, yapılan kazılar ve bölge hakkında bilgi veren antik kaynaklar bir araya getirilerek bölgenin tarihi coğrafyası ve Eskiçağ Tarihi, sistematik olarak ele alınmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi, Yüzev Araştırması açısından zengin olup, kazı çalışmaları bakımından ülkemizde Karadeniz Bölgesi'nden sonra ikinci yetersiz bölgedir. Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi yapısı ve geniş yüzölçümü nedeniyle bölgedeki arkeolojik malzemenin yeri ve yapısının belirlenmesinde çok uzun araştırmaların yapılmasını gerektirmektedir.

2. Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler

Erzincan ili merkez ilçe dâhil olmak üzere 9 ilçe, 532 köy ve 29 belediyeden oluşmaktadır.¹ Çalışma alanımızı oluşturan bölgenin Eskiçağ tarihindeki yerini anlayabilmek için Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Erzincan ilinin, son olarak Otlukbeli ilçesinin coğrafi özelliklerinden bahsederek genelden özele doğru bir yöntem kullanılmıştır. Coğrafyanın toplumlara olan etkisini inceledikten sonra, Doğu Anadolu'da ve çalışma alanımızda etkisini uzun süre devam ettiren, büyük bir medeniyet olan Urartu Devleti'nin siyasi ve kültürel tarihi yazılı kaynaklar ışığında anlatılmıştır. Otlukbeli ilçesinin ve çevresinin, bölgenin siyasi, ekonomik ve demografik yapısının belirlenmesinde üstlendiği rol, tarihi bütünlük içinde kronolojik olarak ele alınmıştır. Ayrıca çalışma alanımız içinde yaptığımız yorumlar tüm kaynaklar göz önünde bulundurularak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

¹ *Erzincan İli Stratejik Planı 2010-2014*, Erzincan İl Özel İdaresi, Erzincan, 2009, s.13.

Çalışmanın saha araştırması sırasında elde edilen arkeolojik veriler güncel teknolojik yöntemlerle incelenmiştir.

3. İlgili Araştırmalar

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Eskiçağ araştırmaları, daha yoğun olarak Urartu başkenti Tuşpa'ya yakın olan Kuzeydoğu Anadolu'da yoğunlaşmaktadır.

Ksenophon, Strabon ve Herodotos gibi antik çağ yazarları bölge hakkında bilgi veren önemli eserler yazmışlardır. Özellikle Ksenophon'un "On Binlerin Dönüşü" adlı eseri, bölgenin tarihi yanında sosyokültürel yapısı ve coğrafyası hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Otlukbeli İlçesi'nde bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmalar oldukça kısıtlıdır. Bu durum çalışmamızı zorlaştırsa da, yaptığımız çalışmanın bölge tarihine katkısı açısından da bizi heyecanlandırmaktadır.

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN ve ekibinin 1998 yılında Atatürk Üniversitesi ve Kültür Bakanlığı destekleri ile başlattıkları Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi günümüze kadar hemen her yıl devam etmiştir. Bu çalışmalar kapsamında Erzincan ilinde her çalışma yılında yeni tarihî ve arkeolojik merkezler tespit edilmiştir.

Bu çalışmalar kapsamında 1998 yılında: Altıntepe, Küçük Höyük, Elma Ağacı Höyük, Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları olmak üzere beş merkez tespit etmişlerdir.² 1999 yılında: Üzümlü Kalesi, Çatalarmut Yerleşmesi, İshak Höyük, Balıklı Kalesi, Çataldaş Höyük, Başköy Kalesi, Kız Kalesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.³ 2000 yılında: Sırataşlar Kalesi Saygılı Höyük, Haramidere Yerleşmesi, Beykomu Höyük, Köroğlu Kalesi, Büyük Kalecik Höyük, Turna Çayırı Kalesi, Mirzaoğlu Kalesi, Büyük Kalecik Höyük, Turnaçayırı Kalesi, Köroğlu Kalesi olmak üzere sekiz merkez tespit etmiştir.⁴ 2001 yılında: Hasan Bey Kalesi, Kalecik Kalesi, Kurt Kalesi, Toprak Kale, Harabeler Kalesi, Beyaz Taştepe Kalesi,

² Alpaslan, Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması, *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 1999, C:2, s. 181.

³ Alpaslan, Ceylan, "1999 yılı Erzincan Ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, İzmir, 2001, s. 71-82.

⁴ Alpaslan Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 2002, s. 165-178.

Yollarüstü Kalesi, Ötür Kalesi, Turna Tepe Höyüğü, Ağam Çağam Kalesi, Saztepe olmak üzere on bir merkez tespit etmiştir.⁵ 2002 yılında: Doblaktepe, Yukarı Kartallı Höyük, Aşağı Kartallı Höyük, olmak üzere üç merkezi tespit etmiştir.⁶ 2003 yılında: Yüce Belen Kalesi, Bardık Kalesi, Bekçayır Su Göleti, Sarıtaş Kalesi, Kemah Kalesi, Kalecik Kalesi, Dipler Yerleşmesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.⁷ 2004 yılında Erzincan ilindeki çalışmalara ara verilmiş 2005 yılında ise: Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi, Yaylacık Kalesi, Kalecik Kalesi, Üç Pınar Kalesi, Karacaören Yerleşmesi, Köroğlu-Beşkaya Kalesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.⁸ 2006 yılında: Müftüoğlu Kalesi, Ağbaba Kalesi, Şirinli Kalesi olmak üzere üç merkez tespit etmiştir.⁹ 2007 yılında: Mağaratepe, Harabetepe, Bolutepe, Bolutepe Düz Yerleşmesi, Başbudak Kalesi olmak üzere beş merkez tespit etmiştir.¹⁰ Bir yıl ara ile 2009 yılında: Toprakkale, Yaylayolu Büyük Höyük, Yaylayolu Küçük Höyük, Yaylayolu Yamaç Yerleşmesi, Ilısu Mağara Yerleşmesi, Maden Kalesi, Başbudak Kalesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.¹¹ 2010 yılında: Köroğlu Mağara Yerleşmesi, Çengerli Kalesi, Çamlıca Yerleşmesi, Toprakkale Höyük, Küçük Höyük olmak üzere beş merkez tespit etmiştir.¹²

⁵ Alpaslan, Ceylan, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri YüzeY Araştırmaları”, 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 2002, s. 311-324.

⁶ Alpaslan, Ceylan, “2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri YüzeY Araştırmaları”, 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 2005, s. 263-272.

⁷ Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri YüzeY Araştırmaları”, 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Konya, 2005, s. 189-200.

⁸ Alpaslan Ceylan, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri YüzeY Araştırmaları”, 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:1, Çnakale, 2007, s. 163-182.

⁹ Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan-Yasin Topaloğlu-Yavuz Günaşdı, “2008 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri YüzeY Araştırmaları”, 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Denizli, 2010, s. 375-398.

¹⁰ Alpaslan Ceylan-Akın Bingöl-Yasin Topaloğlu, “2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları”, 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 2008, s. 133-150

¹¹ Yasin Topaloğlu-Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan-Yavuz Günaşdı, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları”, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, İstanbul, 2010, s. 1-19

¹² Yavuz Günaşdı-Yasin Topaloğlu-Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan, “2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları”, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C.: 3, Malatya, 2011, s. 49-69

I. BÖLÜM

1. ERZİNCAN İLİ GENEL COĞRAFYASI

Erzincan Ovası, Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölümünün, Karasu-Aras oluğu boyunca gelişmiş olan depresyonlar zincirinin batısındaki halkasını oluşturmaktadır. Erzincan Ovası'nın kapladığı alan 570 km²'dir. Erzincan ilinin ilçeleri ile birlikte kapladığı toplam alanın yüzölçümü 1628 km²'dir.¹³

Erzincan Ovası'nı batıdan Karadağ (3045 m), güneyden Munzur Dağları'nın kuzey doğusunu oluşturan Mercan Dağları (Kazankaya) Tepesi (2531 m.), Ergan Dağı (3256 m.), Kılıçkaya Dağı (3462 m), Bakıl Dağı (2826 m), çevrelemektedir. Mercan Dağları ise, Karasu-Aras sıradağlarının batı bölümünde yer almaktadır. Karasu havzası ile güneydeki Murat Nehrinin kollarını oluşturan Munzur Suyu-Pülümür Deresi arasında su bölüm çizgisini oluşturur.¹⁴

Erzincan Ovası'nı kuzeybatıdan Otlukbeli Dağları çevreler. Otlukbeli Dağları aynı zamanda Yeşil Irmağın su toplama havzası ile Fırat (Karasu) havzasını ayıran su bölüm çizgisini de oluşturur. Esence Dağları ise Çayırılı Ovası ile Erzincan Ovası arasındaki su bölüm çizgisini teşkil eder.¹⁵

Erzincan Ovası'nın etrafını çevreleyen dağlar, 1200 m'lik yükseltiye sahiptir. Ovanın en alt tabanı ile en yüksek dağları arasındaki yükselti farkı 2350 m'dir. Bu yükselti farkı, Erzincan merkezi ile çevresi arasındaki bağlantısını sağlayan ulaşım ağına da etki etmektedir. Erzincan Ovası: çevresinde bulunan dağlık alanlar dışında kalan, Tercan Ovası (1400 m.), batısında bulunan Refahiye (1600 m.), kuzeyindeki Kelkit (1450) ve Bayburt (1600 m.) platolarından daha alçaktadır. Güneyinde bulunan Pülümür Vadisi ve Ovacık Vadisi (1000-1200 m.) ile kıyaslandığında ise ortalama aynı yükseklikte bulunmaktadır.¹⁶

¹³ Selçuk Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Elazığ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995, s. 3-5.

¹⁴ Erdoğan Akkan, "Erzincan Ovasının İklim Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:21, S:3- 4, 1963, s. 79-103.

¹⁵ Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s. 1.

¹⁶ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Yayınları, No:572, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No: 15, İstanbul, 1953, s. 5-6.

Erzincan ilinin çevresinde bulunan illerle ciddi oranda sıcaklık farkı bulunur. Erzincan Meteoroloji İstasyonunun verilerine göre: Ortalama sıcaklık değeri çevredeki bazı şehir merkezlerinden daha düşüktür. Erzurum'dan (5.9°C), Gümüşhane (9.7°C) Sivas'tan (8.6°C) yüksek, güneyinde bulunan, Bingöl (12.1°C), Tunceli (12.6°C), Elazığ (13°C) ve Malatya'dan (13.3°C) daha düşüktür. Erzincan Ovası'nın yıllık ortalama sıcaklığı; Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Yukarı Fırat Bölümünde bulunmasına rağmen oldukça yüksektir. Erzincan Ovasının ortalama yükseltisi 1200 m.'dir. Buna göre gerek Erzincan'ın güneyini çeviren gerekse kuzeyini çevreleyen dağlarla arasında ortalama 2300 metre yükselti farkı vardır. Bu yükselti farkı, Erzincan Ovasını çevresine göre daha korunaklı bir durumun oluşmasını ortaya çıkarmaktadır.¹⁷

Erzincan ilinin yıllık ortalama yağış miktarı, (2004-2014) verilerine göre 370 m3'dür. Ova hemen her yönden yüksek dağlarla çevrili bulunduğu için depresyonik yağışlardan fazla etkilenmektedir. Yağış getirmesi beklenen rüzgârlar da, yüksek dağları aşmak mecburiyetinde kaldığından, Erzincan'a ulaştıklarında içlerindeki nemi nispeten boşaltmış olmaktadır. Bu sebeple Erzincan Ovası kendi yüksekliğindeki diğer merkezlere göre daha az yağış almaktadır. Erzincan'ı hidrografik bakımdan ikiye bölmek suretiyle ovanın suyunu dış dreneja bağlayan en önemli akarsu, Fırat (Karasu) Nehri'dir. Karasuya çevre dağlardan çok sayıda dereler inmektedir. Bunların çoğu mevsimlik olduğu için düzensiz akmaktadır. Fakat bu düzensiz akıma rağmen bu dereler, kar suları ile beslendiklerinden neredeyse yıl boyunca akım sağlamaktadır¹⁸

Erzincan ilinin toprak örtüsünü, fizyolojik derinliği çok olan kumlu-milli alüvyon ve taban suyunun yüksek olduğu kısımlarında hidromorfik alüvyon topraklar

¹⁷ Mustafa Keçer, *Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi*, İstanbul Üniversitesi, Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü, İstanbul, 1985, s.177. Akkan, Erzincan Ovasının İklim Özellikleri, s. 94.

¹⁸ İbrahim Atalay, *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983, s. 167. Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s.4.

oluşturmaktadır. Çevre dağlık kısımlarda ise, şiddetli erozyon nedeniyle meydana gelen lithosol topraklar hâkim durumdadır.¹⁹

1.1. Erzincan İli İklim Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye'nin diğer bölgelerine göre daha yüksek ve daha dağlık olması, iklim bakımından da diğer bölgelere göre büyük farklılıklar oluşmasına neden olmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin sınırları içerisinde çok şiddetli karasal iklimin hâkim olduğu bir coğrafyadır. Bu bölgedeki yüksek dağların arasında uzanan Erzincan ilinde yer şekillerinin farklılık göstermesi sebebiyle çevresinde bulunan şehirlere göre çok farklı iklim tipleri görülmesi normaldir.

Erzincan ilinin ortalama tabanı 1200 m. civarında olduğu halde etrafını çevreleyen sıradağların ortalama yükseltisi 3000 m'dir. Erzincan ilinin kuzeyini ve güneyini çevreleyen yükseklik ise 1500-2000 m'yi bulur. Erzincan ili, doğusunda bulunan Sansa Boğazı ismi verilen Fırat Vadisi ile Tercan Ovası'na, kuzeybatısındaki Çardaklı Boğazı ile de Refahiye'ye açıktır. Bu Morfolojik durum sonuç olarak Erzincan ilinin iklimi üzerinde doğal olarak etkisini hissettirmektedir. Özellikle sıcaklık, yağış ve yerel rüzgârların yönleri gibi iklimin başlıca kavramları üzerinde açıkça etkisini göstermektedir.²⁰

Erzincan ilinin morfolojik özelliklerinin pek fazla değişkenlik göstermemesine rağmen, bu coğrafyanın iklim özelliklerini tanımlarken, ilin farklı merkezlerinin bulunduğu özel konumları sebebi ile farklılıklar gözlenebilir. Erzincan ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, çevresindeki yüksek dağlık alanlar ve platoların arasında müsait orografik gediklerden dışarıya açıktır. İlin doğu kısmında bulunan Sansa Boğazı ile doğu rüzgârlarına, batısında bulunan Çardaklı Boğazı ile Refahiye çevresine, güney-batısında Kemah Boğazı vasıtasıyla güney ve batıya açıktır.

¹⁹ Erzincan Valiliği Çevre Ve Şehircilik İl Müdürlüğü- Erzincan İl Çevre Durum Raporu, 2011, s.5.

²⁰ Akkan, Erzincan Ovasının İklim Özellikleri, s. 79.

Ovanın iklim özelliklerinde, bu durum az da olsa düşük rakımlı boğazlardan kısmen kanalize olan hava akımları, başta sıcaklık ve yağış şartlarına etki eder.²¹

Erzincan ilinin ve çevresinin iklim özelliklerini ve iklimi etkileyen diğer unsurları incelendiğinde, bu bölgenin iklimini daha ayrıntılı öğrenmek mümkün olabilir. Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde bulunan Erzincan ilini çevresiyle karşılaştırmak bu ilin coğrafyasını etkileyen özel konum unsurlarının, ilin iklimine olan etkilerini anlamamızda daha faydalı ve kesin bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır. Erzincan ili, özel konumunun kısa mesafelerdeki etkisinin sonucunu ortaya koyması açısından ortaya çıkan yerel klima alanlarına gösterilebilecek önemli bir örnektir.²²

1.2. Erzincan İli Hidrografik Özellikleri

Erzincan il merkezinin de içinde bulunduğu Erzincan Ovası, tıpkı bir çanak gibi, tabanı alüvyonlardan oluşan, tektonik bir depresyon halinde, çevresi ise ortalama yükseltisi 2000 m'yi aşan yüksek sıralı dağlarla çevrili bir morfolojik yapıya sahiptir. Bu yüksek çevrili dağlardan Erzincan iline çok sayıda dere inmektedir. Fakat bu dereler mevsim özelliklerine göre değişkenlik gösterdiğinden akış hızı düzenli değildir. Bu derelerden birçoğu ise yazın kurumaktadır. Erzincan ilini dış drenaja bağlayan en önemli akarsu ise Fırat'ın bir kolu olan Karasu Nehri'dir. Karasu, Erzincan ilinin doğusundan girerek, il sınırları içerisinde yer alan sayısız yer altı kaynağını ve sınırlar içerisinde dökülen dereleri toplayarak, güney batısında yer alan Kemah Boğazı vasıtasıyla Keban Baraj Gölü'ne taşımaktadır.²³

Fırat'ın önemli bir kolu olan Karasu Nehri'nin Sansa Boğazı ile Kemah Boğazı arasındaki uzunluğu 53 km'dir. Bu uzunluk doğrusal olarak 38 km kadardır. Karasu Nehri, ovanın içinde menderesler çizerek akış gösterir.²⁴Fırat Irmağının önemli bir kolu olan Karasu Nehri'nin debisi, uzun ve şiddetli geçen kış mevsimlerinden sonra, ilkbahar döneminde yağın karların erimesi sebebi ile ani bir yükseliş gösterir. Fakat yaz aylarındaki sıcaklık artışına paralel olarak artan buharlaşmanın sonucu, su

²¹ Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s. 31. Keçer, *Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi*, s. 30-44.

²² Akkan, *Erzincan Ovasının İklim Özellikleri*, s. 94.

²³ Sırrı Erinç, "Türkiye Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış", *Türk Coğrafya Dergisi*, S:17, 1957, s.93-119.

²⁴ Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s.46.

seviyesi bir miktar düşüş gösterir. Sonbahar döneminde yağmur şeklinde görülen yağışların artması ve sıcaklıkların düşmesi ile buharlaşma azalır ve buna bağlı olarak da ikinci bir yükselme görülür. Kış döneminde ise ırmağın debisinde, kar yağışlarının fazla görülmesi ve yağın karın düşük sıcaklık nedeni ile donması sonucu erimediğinden doğal bir düşüş gözlenmektedir.²⁵

Erzincan ilinin tarımı için son derece önem taşıyan ve su seviyesi yüksek yerüstü sularından Fırat ve dağlardan ilin sınırlarına dökülen suların hepsi bu kadarla sınırlı değildir. Yağış sırasında ve sonrasında yüzeye çıkan suların bir kısmı da buharlaşma yoluyla tekrar atmosfere geri dönmektedir. Erzincan ilinde ki havanın içerisinde nem değerlerinin en az olduğu dönem, haziran-eylül aylarıdır. Bu aylarda yağış seviyesi en az seviyededir. Sıcaklık seviyesinin yüksek olduğu bu aylarda buharlaşma oranı en üst seviyeye ulaşır.²⁶

Yaz aylarında Karasu Nehri'ni besleyen derelerin kurumaya yakın seviyeye gelmesi, akış miktarında meydana gelen ciddi düşüşler, tarım alanlarında susuzluk problemiyle karşılaşmamıza sebep olur. Erzincan ili topraklarının alüvyon özelliğine sahip olması, toprak geçirgenliğinin fazla olması gibi sebepler yağışların yer altına geçmesine olanak sağlamaktadır. Geçirgenliğin fazla olması bu topraklarda buharlaşma oranını da fazlalaştırır.²⁷

Erzincan ili yer altı su seviyesi, farklı alanlarda, farklı değerler göstermektedir. Erzincan Ovası tabakasının, yüzlerce metre kalınlığının olduğu bir alüvyon tabakası olduğu bilinir. Böyle geçirimli bir tabakanın üzeri, oldukça daha büyük materyallerden teşkil olan birikinti yelpazesinin oluşturduğu kesimde yeraltı su seviyesi, taşkın veya taban zemini denilen yere göre daha derindir. Yeraltı su seviyesinin, yüzeye yakın bulunması, deprem riskini artırmaktadır.

Karasu Nehri'nin sağ sahilinde, doğusunda Çermik kaynağından, batıda Yoğurtlu Köyüne kadar, sol sahilinde ise, Yalınca-Çatalören köyleri arasında, 20

²⁵ Talip Yücel, "Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme", *A.D.T.C.F Dergisi*, C:13, S:4, 1955, s. 110-111.

²⁶ Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s. 47.

²⁷ Erinç, *Türkiye Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış*, s. 96.

km'lik hatlar boyunca, iki kaynak zonu mevcuttur. Kaynak suların bir kısmı drenaj kanalları vasıtasıyla Karasu Nehrine dökülmektedir.²⁸

1.3. Erzincan İli Toprak Özellikleri

Ülkemizde çeşitli doğal etkilerle topraklarının süpürüldüğü sahalanın başında Erzincan coğrafyası gelir. Bu sebeptendir ki ilin içinde iklim şartlarının oluşturduğu topraklar son derece kısıtlıdır. Erzincan ilinin de dâhil olduğu geniş toprak sahalasının, fizyolojik derinliği oldukça fazla olan kumlu ve milli alüvyon toprakların kapladığı alan çok fazladır. Fakat bu toprakların yarıya yakın bölümü, taşkın alanının altında bulunmaktadır. Erzincan ilinin merkezi kısmında taban suyunun seviyesinin yüksek olması sebebi ile tarıma elverişsiz topraklar bulunmaktadır. Eksisi ve çevresi çok fazla şekilde mineral maddeler ve özellikle de karbonatlar barındırdığından, bitkiler için zehirleyici etkisi sebebi ile bu topraklar tarım açısından kullanıma elverişli değildir. Erzincan ilinin alüvyon toprakları Karasu nehrinin taşkın ovasına yayılış göstermektedir. Bu toprakların içerisinde ve daha fazla yer kaplayan hidromorfik alüvyon topraklar görülmektedir. İlin en alçak kısmına denk gelen kuzeydoğu bölümü, tamamen bu topraklardan oluşurken, Fırat içinde, Mertekli-Uluköy arasında küçük adacıklar oluşturacak şekilde ve sol sahil kısmının alüvyon toprak içinde, geniş bir uzanış gösteren topraklar bulunur. Erzincan ilinin genelinde üç toprak türü görülür. Bunlar; kolüvyal, alüvyon, hidromorfik topraklardır. Dağlık kesimlerde ise en çok ufalanmış kaya parçalarından oluşan litosoller görülür. Aslında yörenin çevreyle ilgili özellikleri göz önünde bulundurulduğunda alanımızın en az yarısının kahverengi toprak türüne rastlanması beklenir.²⁹

1.4. Erzincan İli Doğal Bitki Örtüsü

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde tektonik kökenli depresyon ve havzalarında İran-Turaniyen step elemanları yaygındır. Malatya, Muş, Erzurum, Erzincan havzalarında, Orta Anadolu steplerinde görüldüğü gibi, otsu bitkiler ilkbahar aylarının ortalarına ve sonlarına doğru havaların ısınması ile birlikte

²⁸ Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s. 50.

²⁹ İbrahim Atalay, "Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri", *Erzincan İli Stratejik Planı*(1991-2006), s.34-36.

yeşererek, çiçeklerini açmakta, Temmuz ayında ise yağışın azlığından kuruyarak tohumlarını toprağa dökmektedir.³⁰

İl içinde sulak alan bitkileri, step ve orman bitkileri olmak üzere üç guruba ayrılır. Step vejetasyonu, Karasu oluğunun Erzincan ili içi ve Tercan-Çayırılı arasında yoğun olarak görülür. Bu sahalarda geven ve yavşan otu bitkileri ağırlıktadır. Bundan başka otsu step elamanları şu şekildedir: gelincik, sütleğen sığırkuyruğu, stepe ait çalı ve dikenler çok fazla görülür. Erzincan ilinde 2220 m'den yüksek kısımlarının dışında kalan, orman örtüsünden yoksun alanları, doğal orman örtüsünün tahribi ile oluşmuş seyrek ot örtüsü ile kaplıdır. Meşe ormanları ilde parçalar halinde görülmektedir. Bu meşelik alanlar, Kemah Boğazı civarında, Refahiye'nin güneyinde bulunan Mürüt Dağı'nın güney çevresindeki eteklerinde bulunmaktadır. Bunun dışında yabancı elma, armut, erik ağaçlarına da rastlanılmaktadır. Refahiye dolaylarında özellikle de kuzeye bakan yamaçlarında Sarıçam ormanları, Esence Dağlarında ise sarıçam kütüklerine rastlamaktayız. Erzincan ilinin güney kesiminde Mercan (Munzur) Dağları'nın ova kısmına bakan eteklerinde çok az da olsa sarıçam ormanlarını görmekteyiz. Bu ormanların önemli bölümü bozuk orman sahasıdır. Bu nedenle çok az miktarda kereste elde edilebilmektedir. Anlaşılacağı üzere Erzincan ili sınırlarında ekonomik değerler arz eden orman varlığı az miktardadır. Çok eski dönemlerden beri doğal orman varlığının tahribi ve ormanların korunamaması, iklim şartlarının yarı kurak özelliği, orman alanlarının sürekli azalmasına yol açmıştır.³¹

Erzincan ilinin ekonomisini etkileyen faktörler: tarım, hayvancılık ve çok az da olsa sanayinin yanında orman varlığının çok düşük düzeyde olması, ilin ekonomisinin gelişmesinde önemli bir düşüş sebebi olarak ortaya çıkmaktadır. Erzincan ilinin bitki örtüsü yapı malzemesinin seçiminde de etkili olmuştur. Erzincan ili köy yerleşimlerinde kerpiç ve taş kullanıldığı görülürken Refahiye çevresinde ahşap ve kereste kullanımı ön plana çıkmaktadır. Refahiye çevresinde sarıçam ormanlarının varlığı bu durumu ana sebebidir. Erzincan ili Esence Dağları'nın güney eteğinde yer alır. Bitki örtüsü bakımından çok zayıf bir durumda olan bu coğrafya bitki örtüsünün zayıflığı sebebi ile erozyon sorununu da beraberinde getirir.

³⁰ Atalay, *Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş*, s.167.

³¹ Atalay, *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri*, s.35.

Burasının ağaçlandırma çalışmasında başarısız kalma nedeni ise zeminin serpantinlerden oluşmasıdır.³²

1.5. Erzincan İli Madencilik

Anadolu'da madenin kullanılması Kalkolitik dönemde az da olsa bakır madeninin kullanılmasıyla başlamıştır. Günümüzden yaklaşık on binyıl öncesinde (yaygın olmamakla birlikte) madenler külçeler halinde toplanarak, basit eşyalar yapılmıştır. Kullanılan ilk maden; bakır, daha sonra bakırın arsenik veya kalay ile karıştırılması ile elde edilen tunç olmuştur. Bu karışım madenin daha dayanıklı olmasını sağlamıştır.³³ Yine demir madeni de yer Anadolu coğrafyasında özellikle M.Ö. 13. y.y'dan itibaren yaygın olarak kullanılmıştır³⁴ Elâzığ'ın 35 km kuzeydoğusunda yer alan Karoli Bölgesi ve en az M.Ö 3000 yılından 1850 yılına kadar bakır elde edilen Keban Bölgesi önemli maden yataklarındandır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde maden işleme tekniklerinde çok büyük gelişmeler olmuştur. Bölgede yapılan kazı çalışmalarında ETÇ dönemindeki tabaka katmanlarında madenciliğin artık ticarete dönüştüğü anlaşılmıştır. Norşuntepe'de metal işleme atölyesi olarak kullanıldığı düşünülen fırınlara, odaların içinde bolca cürufa ve maden işleme potalarına rastlanılmıştır.³⁵

Yine Ceylan ve ekibi Doğu Anadolu yüzey araştırmaları kapsamında il genelinde çok sayıda maden eritme sahasını tespit etmiştir. Bu durum Erzincan ilinde Tunç Çağı'ndan itibaren etkili bir madenciliğin olduğunu açıkça göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesinin Orta Anadolu'ya açılan kapısı pozisyonundaki Erzincan ili ve yakın çevresinde MTA Genel Müdürlüğü'nün bugüne kadar bölgede önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarla elde edilen sonuçların değerlendirilmesi ile hazırlanan envanter kapsamında madenler, endüstriyel hammaddeler, enerji hammaddeleri, sıcak ve madensel su kaynakları hakkında bilgiler değerlendirilerek kurum tarafından ortaya konmuştur. Bölgenin farklılık gösteren jeolojik yapısı ve

³² Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s.52-53.

³³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 13.

³⁴ Savaş Özkan, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. Binyılda) Madencilik ve Maden Kullanımı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.18.

³⁵ Hamit Koşay-Kemal Turfan, "Erzurum-Kars Kazısı Raporu", *Belleten Dergisi*, C:23, S:91, (Temmuz 1959), s. 382.

farklı kayaçların bir arada bulunması sebebiyle bölge, çeşitli madenlerin içinde bulunduğu zengin bir maden çeşitliliğine sahip olmuştur. Bilindiği üzere ülkemizin iki ana aktif tektonik hatlarından birisi olan KAF Erzincan İl sınırları içerisinde geçer. Bu fayların hareketlerine bağlı olarak, Erzincan'da tarih boyunca değişik zamanlarda oluşan depremler bölgede önemli tahribatlar yapmıştır. Erzincan ilinin en önemli maden yatağı, rezerv ve tenör bakımında Türkiye'nin önemli yatakları arasında bulunan Kop dağı krom cevher alanıdır. Erzincan ili Tercan ilçesi (Coşan, Eren, Ezan Ocakları), Refahiye, Üzümlü ve Çayırılı yörelerinde irili ufaklı ve genellikle yüksek kaliteli krom yatakları mevcuttur. Geçmiş yıllarda Erzincan ilinde MTA tarafından yapılan çalışmalar çok sayıda krom yatak ve zuhur alanının tespit edilmesini sağlamıştır. Türkiye'de krom potansiyeli açısından Guleman (Elazığ) Bölgesi'nden sonra ikinci öncelikli olan Erzincan'da, 1950'li yıllardan bu yana detaylı tespit ve üretim çalışmaları devam etmektedir. Türkiye krom üretiminin 1.5-2 milyon tonlara kadar yükseldiği 1990'lı yılların ortalarında Erzincan'daki üretimin yılda 400-500 bin ton ortalamaya kadar çıktığı bilinmektedir. Demir madeni açısından baktığımızda ise Sivas-Malatya-Erzincan kuşağı içerisinde bulunur. Erzincan ilinde bulunan önemli demir yatakları şu şekilde sıralanabilir: Kemaliye-Bizmişen, Çaltı-Kurudere ve İliç-Akdoğdu demir yatakları ve Çaltı-Sultanmurat, İliç-Karakaya ve Fındıklı deresi demir madeni sahalarıdır. Bizmişen demir yatağı dört ayrı kısma ayrılır. Bu madenlerin tümü toplam görünür rezervi 23.769.000 ton olarak tespit edilmiştir. Bu rezervin yaklaşık 17 milyon tonunun Fe tenörü %45'ten daha fazladır. Ayrıca bölge, MTA tarafından manyezit ve mangan yönüyle de detaylı olarak incelenmiş ve önemli zuhurlar tespit edilmiştir. Erzincan ilinin manyezit yatakları detaylı bir biçimde çalışılmıştır. Türkiye'de nadir görülen sedimanter manyezit yatağının bir örneği de bu yörede olduğu tespit edilmiştir. Çayırılı ilçesinde yer alan bu sedimanter manyezit yatağında 4.875.729 ton görünür muhtemel manyezit rezervinin var olduğu anlaşılmıştır. Bundan ayrı Refahiye ilçesinde Yukarı Yeniköy sahasında da % 44.83 MgO içerikli 223.950 ton görünür muhtemel manyezit rezervinin varlığı belirlenmiştir. Bölgedeki manyezit yatakları geçmişte zaman zaman kullanılmıştır. 1990'lı yıllarda MTA tarafından belirlenen İliç-Çöpler bakır-altın sahası, o günkü güvenlik koşulları nedeniyle detaylı olarak

çalışılmamıştır. Günümüzde ise özel sektör tarafından sondaj çalışmaları yapılan sahanın altın ve bakır açısından önemli olduğu anlaşılmıştır. Sahada 1.7 gr/ton Au tenörlü 71.600.000 ton altın rezervinin var olduğu anlaşılmıştır. Bu rezervin metal altın içeriği ise yaklaşık 100 ton kadar olduğu düşünülmektedir. İldeki endüstriyel hammadde kaynaklarına bakılacak olursa: İliç, Tercan ve Çayırılı ilçelerindeki jips, merkez ilçede bulunan Mollatepe sahasında işletilmeye devam edilen yüksek kaliteli perlit ve Tercan ilçesinde buluna yüksek kaliteli tuğla-kiremit hammadde rezervleridir. Erzincan ilinde 1954-1988 yılları arasında kömür arama çalışmaları da yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda: Refahiye–Alakilise, Kemaliye-Başpınar, Deliktaş-Çilhoroz ve Karadağ (Erkağan) kömür sahaları tespit edilmiştir. Refahiye-Alakilise sahasındaki kömürün alt ısıl değeri ortalama 2200 kg'dır. 1.000.000 ton görünür muhtemel rezerv olduğu anlaşılmıştır. Kemaliye-Başpınar kömürleri ise orijinal kömürde ortalama 3000 kg alt ısıl değerindedir. Sahanın görünür muhtemel rezervi ise 663.000 ton kadardır. Deliktaş-Çilhoroz sahasındaki kömürün alt ısıl değeri orijinal kömürde 3854 kg. olarak ölçülmüştür. Sahada 1.980.000 ton mümkün rezerv olduğu saptanmıştır. Karadağ sahasında muhtemel 6.007.065 ton kaynak rezerv vardır. Kömürün alt ısıl değeri ise ortalama 5591 kg olarak tespit edilmiştir. İl dâhilinde ekonomik değer taşımayan ancak yerel olarak işletilebilecek zuhurlarında olduğu bilinmektedir. İl içinde bilinen sıcak su kaynakları da vardır. Bunlar: Böğert-Ekşisu ve Köşünker'sıcak su kaynaklarıdır. Böğert-Ekşisu'da 28,6-29°C sıcaklık ve 1.1 lt/sn debili doğal sıcak su çıkışı vardır.³⁶

2 .OTLUKBELİ İLÇESİ GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

2.1. Jeoloji ve Jeomorfoloji

Otlukbeli ilçesi, Erzincan, Gümüşhane ve Bayburt illerinin birbirlerine sınır olarak yaklaştığı önemli bir konumda yer alır. Otlukbeli ilçesinde jeolojik çalışmalar yapan araştırmacılar, ayrıntılı jeolojik incelemelerini yaparak bölümleri biçimlerine göre ayırmışlardır.

³⁶ http://www.mta.gov.tr/v2.0/turkiye_maden/maden_potansiyel_2010/Erzincan_Madenler.pdf (10.12.2014)

Otlukbeli ilçesi genel jeolojisi incelendiğinde Jura'dan Tersiyer'e kadar uzanan litostratigrafi katmanlarına rastlanılmaktadır. Bunları Kelkit formasyonu ve Otlukbeli melanji olarak ele alabiliriz. Melanja ait kayaç türleri renk ve tür bakımından kırmızımsı ve koyu kahverengimsi olduğundan Kelkit formasyonundan farklılık göstermektedir. Otlukbeli melanji genel olarak çört, radyolarit, kireçtaşı, serpantin, siltaşı, spilitleşmiş bazalt ve keratofirleşmiş andezit yapılarından oluşmuştur. Melanjın içeriğinde kısım kısım ince katmanlı kırmızı renkli biyomikrit merccekler de bulunmaktadır. Otlukbeli melanji, bindirme fayıyla Hozbirik yayla kireçtaşları üzerinde yer alır. Otlukbeli menanjının içinde bazaltik, kireçtaşı ve andezitik tuf ve aglomera seviyeleri de barındırmaktadır.³⁷

Otlukbeli Ovası; Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Havzası'nda yer alır. Otlukbeli kuzeydoğu-güneybatı uzantılı kıvrım kütlelerinin çapraz şeklinde geçen dislokasyon hattının tam üzerinde bulunur.³⁸ KAF Erzincan ilinin batı-doğu yönünden, Sansa Boğazından Karlıova'ya kadar geniş bir hatta sahip sağa doğru aktif bir fay hattı özelliğindedir.³⁹

KAF ve diğer yerel fay hatlarının uzanış doğrultusu kuzeybatı-güneydoğu olduğundan aksi olarak uzanan kıvrımların olduğu kütleler çapraz olarak geçiş gösterir. Tahmini olarak Orta Miyosen döneminde meydana gelen tektonik hareketler sırasında Esence, Kılıçkaya ve Otlukbeli Dağlarının Toptan yükselip, sözünü ettiğimiz faylar boyunca çöküntüler meydana gelmiş ve Otlukbeli Ovası'nı da içinde bulunduran Tercan Ovası ana şekline bürünmüştür.⁴⁰

Otlukbeli Ovası'nı çevreleyen en yüksek dağ kuşağı Esence Dağı'dır. Bu dağ silsilesi, sırasıyla batıdan doğuya doğru Keşiş Dağı kısmı (3549 m.), Soğanlı Dağı (3065 m.), Çiçekli Dağı (3105 m.), Mirpet Dağı (3115 m.) olarak isimlendirilen dağ kütleleriyle kuşatılmıştır. Bu dağların yüksek kısımlarında "Pleistosen" denilen

³⁷ Ali Van, Bülent Yalçınalp, " Kuşkayası (Otlukbeli - Erzincan) Manganez Yatağının Jeolojik Yerleşimi ve Jeokimyasal Özellikleri", *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, C:34, S:1, (Ocak2010), s. 42.

³⁸ Hakkı Yazıcı, *Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Özellikleri*, Cumhuriyetin 75. Yılından Tercan, Tercan Kaymakamlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.267.

³⁹ İhsan Ketin, "Kuzeydoğu Fayı Hakkında" , *Maden Teknik Arama Enstitüsü Dergisi*, S: 72, 1969, s. 269.

⁴⁰ Yazıcı, Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Özellikleri, s. 269.

buzullaşmanın etkilerinin sonucu olarak sirk ve sirk gölleri oluştuğu da görülmektedir.⁴¹

Otlukbeli Dağları, Otlukbeli ilçesini Tercan ilçesi ile ayıran ve kuzeydoğu-güneybatı yönünde ortalama 80 km uzanan dağ kuşağıdır. Otlukbeli Dağları Tercan Ovası'nı kuzeyden kuşatmakta ve güneybatı-kuzeydoğu yönünde yaklaşık 80 kilometre bir uzunluğa sahiptir. Bu dağların batı kısmı Çimen Dağları, doğu kısmı ise Kop Dağları olarak adlandırılır. Kop Dağları, Erzurum'un kuzeyinde bulunan Mescit Dağları'na kadar bir uzanış gösterir.⁴² Otlukbeli Dağları'nın Tercan Ovası'na bakan (güney) yamaçları, Karasu Irmağı'nın kolları tarafından, tepeler ve sırtlar oluşturacak şekilde yarılmıştır.⁴³

Otlukbeli Gölü'nün güney yamaçlarında geniş bir alanı kaplayan travertenler bulunmaktadır. Sahada 40-50 adet koni ve traverten bacası vardır.⁴⁴ Ayrıca Otlukbeli Gölü'nün de üzerinde bulunduğu derenin yukarı kısmında ve Sazlar Deresi'nin Saliha Komu çevresinde de travertenlerle kaplı alanlar bulunur. Bu travertenlerdeki yapı, renk ve doku, farklı dönemlerde farklı ağızlardan çıktığının belirtisidir. En eski travertenler, Otlukbeli Gölünün güneyindeki Sazlar Deresi'nin batısındaki yamaçlarını kaplar. Bu traverten yapılarının, topografyaya belirgin şekilde yansıdığı ve fay çizgisinden çıktığı görülebilmektedir. Kaynaklar, ofiolitik zeminden meydana gelen bir sahada yüzeye çıktıklarına göre, tortul yapısını, ihtimalle, temelindeki Jura-Alt Kretase kalkerlerinden almış olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde çıkan travertenler oldukça kalın bir birikime sahiptir. Bu fayın kaynağından çıkan yolların zamanla tıkanması veya bölgedeki yer sarsıntılar sonrasında meydana gelen yer değiştirmesi sonucunda Otlukbeli Gölü'nün hemen güney kıyılarını belirginleştiren daha genç travertenlerin meydana geldiği görülmüştür. Bu travertenlerin yine bir kırık çizgisi boyunca sıralanmış, bariz 6-7 kaynak ağzından çevreye yayıldığı düşünülmektedir.

⁴¹ Pleistosen: Günümüzden yaklaşık olarak 2 milyon yıl öncesidir. Buzul çağıdır. (Ahmet Boratav (edt), Eski Anadolu ve Trakya, başlangıçtan Pers hâkimiyetine kadar, İstanbul,2003, s.17.)

⁴² Özen Özden, *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 10.

⁴³ Yazıcı, Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Özellikleri, s. 274.

⁴⁴ Selahattin Polat, *Karasu Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 195-196.

Travertenler üzerinden alınan su örnekleri İller Bankası İçme Suyu Dairesi Başkanlığınca incelemeye tabi tutulmuştur. İnceleme sonuçlarına göre Kalsiyum, Magnezyum ve Demir katyonları ve bikarbonat, sülfat ve klorür anyonlarının bol miktarda bulunduğu görülmüştür. Su örneğinin 834 mg/lit tortu bıraktığı tespit edilmiştir. Kaynağın ağzından fazlaca kükürt kokusu olması ve suların aktığı kanallarda kırmızı renkli tortuların oluşması suyun bol kükürt ve demir içerdiğini anlamamızı sağlamaktadır. Kaynaktan çıkan maden suyu yaz aylarında atmosfer sıcaklığında akmaktadır. Yine su sıcaklığının kış aylarında sıcaklığında herhangi bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Böylelikle yaz kış aynı ısı derecesinde çıkan su kış aylarının soğuk hava şartlarında ılık su hissi uyandırmaktadır. Budurumda bize gösteriyor ki sıcaklığın hiç değişmemesinin nedeni: çok fazla olmasa da sular derinden gelmekte ve yüzeyle fazla temas etmeden çıkmaktadır. Otlukbeli Gölü kaynağından çıkan su maden suyu özelliğindedir. Bu suyun halk tarafından şifalı olduğuna inanılmaktadır.⁴⁵ Ancak bu gölü besleyen derenin sularının tatlı olması göl suyunun tatlı olmasını sağlar.

2.2. İklim ve Bitki Özellikleri

Otlukbeli ilçesi; Doğu Anadolu Bölgesi'ni ve Karadeniz Bölgesi'ne bağlayan önemli bir geçide sahiptir.⁴⁶ Otlukbeli ilçesi 254 km² bir alanı kaplamaktadır. İlçenin Erzincan merkeze uzaklığı 86 km'dir. İlçenin merkezinin rakımı 1750 m'dir. Yaptığımız araştırmalar sırasında gittiğimiz merkezlerden almış olduğumuz rakımlar 1935 metreye kadar çıktığı görülmektedir. Otlukbeli ilçesi de Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde hâkim olan sert karasal iklime sahiptir. Kış mevsiminde Doğu Anadolu Bölgesi Sibiryaya ve Kuzeybatı Avrupa'dan Kontinental ve Maritime hava kütleleri ile güneyden gelen Kontinental hava kütlelerinin etkisi altında kalır. Bu nedenle coğrafyada şiddetli kış ve ağır hava şartlarının etkili olduğu görülmektedir.⁴⁷ Konumu itibari ile Doğu Anadolu Bölgesi, Asya kıtasının sert iklim bölgesine

⁴⁵ Erdoğan Akkan-Metin Tuncel, "Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, C:1, S:2, 1989, s. 99-106.

⁴⁶ Muhittin Sırma-İzzet Kadioğlu, "Erzincan ili-Otlukbeli ilçesi Buğday Ekim Alanlarında Saptanan Önemli Yabancı Ot Türleri, Rastlama, Sıklıkları ve yoğunlukları", *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C:27, S:1, (Ocak 2010) , s. 28.

⁴⁷ Sırrı Erinç, *Klimatoloji ve Metotları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 994, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No: 35, İstanbul, s. 298-300.

sokulmuştur. Bu bölgenin özel konumundan kaynaklanan yüksek dağlar sebebiyle Karadeniz ve Akdeniz iklimi gibi sıcak iklimlerin bu coğrafyaya ulaşması da engellenmiştir.⁴⁸

Sert karasal iklim olarak tanımlanan iklimin özelliklerinden biri de hâkim olduğu coğrafyada kar yağışlı gün sayısının fazla olmasıdır. Hava şartları bu günlerde çok soğuk ve değişik iklim unsurları sebebi ile (tipi ve çığ gibi) çetin geçer. Yaz dönemi ise kısa ve kurak geçmektedir. Bu durumun sonucu olarak yıllık sıcaklık farkı 25 °C den fazla olmaktadır. Bu bakımdan Doğu Anadolu Bölgesi ülkemizde sıcaklık farkının en fazla olduğu bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹

Yaz ve kış mevsimi arasındaki fark büyük olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nde günlük sıcaklık farkı da çok fazla olur. Bu durum beraberinde kayaların mekanik çözülmesini ortaya çıkarır.⁵⁰ Doğu Anadolu Bölgesi'nde hüküm süren sert kış şartlarını M.Ö 5. yy' da Ksenophon şu şekilde betimler:

“...Bundan sonra üç günde on beş parasang yol giderek kalın bir kar Tabakası ile örtülü bir ovadan geçtiler. Bu yolculuğun üçüncü günü çok zahmetli oldu. Çünkü dondurucu bir kuzey rüzgârları karşılıklarından esiyordu...”⁵¹

Yaz mevsiminde Anadolu'nun genelinde görüldüğü gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde de düşük nem oranları ve yüksek sıcaklıklar nedeni ile yağış bırakmayan tropik kaynaklı hava kütlelerinin etkisi çoktur. Fakat çok nadir de olsa kısa süreli cephesel yağışların olduğunu da görmekteyiz. Yine yaz aylarının başladığı dönemde yerel konveksiyonel yağışlarla da karşılaşabiliyoruz. Bölge içinde yer alan istisna bölümleri saymaz isek, genel olarak en fazla yağışın olduğu mevsim ilkbahar, en düşük yağış ise yaz ayların olarak karşımıza çıkar.⁵²

Bölgede kışlar soğuk, yazlar ise nispeten daha sıcak olmaktadır. Otlukbeli ilçesinin Temmuz ayı ortalama sıcaklığı 26.4°C iken ocak ayında en düşük sıcaklık ise yine ortalama olarak -14 °C dir. Otlukbeli ilçesinde ise yıllık yağış miktarı

⁴⁸ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1989,s.8.

⁴⁹ Yazıcı, Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Özellikleri, s. 274.

⁵⁰ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 14.

⁵¹ Ksenophon, IV. V. 3.

⁵² Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 115.

ortalama olarak 390 mm'dir.⁵³ Doğu Anadolu Bölgesi'nin ve çevresinin yarı kurak bir iklime sahip olması, yüksek kesimlerinde ise yarı nemli soğuk iklim şartlarının hüküm sürmesi ve özellikle kendine has yağış rejimi, Otlukbeli ilçesinin bitki örtüsünün oluşmasında etkindir. Yüksek kesimlerinde ise steplerle beraber yer yer ormanlık alanlar da ortaya çıkabilmektedir.⁵⁴

Otlukbeli ilçesinde görülen stepler, ilkbahar aylarında havaların ısınmasıyla yeşerip çiçek açar. Fakat temmuz ayında yağışların azalmasıyla birlikte stepler kuruyarak otsu bir yapıya bürünürler.⁵⁵

2.3. Hidrografya

Ülkemizde kapladığı alanları göz önünde bulundurursak, doğal göller açısından çok zengin bir ülke sayılmayabilir. Çünkü yapılan ölçümler çeşitli yayınlara farklı yansıtılmıştır. Göllerimizin yüz ölçümü 10.000 km² kadar bir alana sahiptir. Yani bir başka deyişe ülkemizin yüzölçümünün %1,2 si göllerle kaplıdır.⁵⁶

Ülkemizde göl alanlarının fazla yer tutmamasına rağmen, göllerin oluşumları bakımından çok çeşitlilik vardır. Anadolu'nun Alpin kuşağının üzerinde bulunması ve genç tektonik hareketlerin yoğun etkisi sebebiyle ülkemizde tektonik kökenli birçok göl çanağı (Eğirdir, Manyas, Burdur, Ulubat gölleri vb.) oluşmuştur. Bunların yanında eriyebilir yapıdaki kayaçların (kireçtaşı, alçıtaşı.) geniş yayılım gösterdiği alanlardaki karstik çanaklarda oluşan göller (Kestel, Avlan, Hafik gölleri ve obruk gölü); volkanik sahalardaki krater (kaldera, maar) gölleri (Nemrut, Meke Tuzlası Gölleri), kalıcı buzullaşmalarının etkili olduğu yüksek dağlık alanlarda bulunan buzul gölleri (Buzuldağ, Uludağ, Munzur, Esence, Kaçkar, Bolkar Dağları sirk Gölleri) vardır. Ayrıca set göllerinin sayısı ve türü de az değildir. Ancak bu göllerin belirmesini sağlayan birikmeler, her yerde örneğine rastlanılan ve bilinen olayların sonucunda oluşmuşlardır. Heyelan setleri (Tortum, Sera Gölleri), birikinti konisi

⁵³[http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=ERZINCAN,\(10.12.2013,saat:17:45\)](http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=ERZINCAN,(10.12.2013,saat:17:45))

⁵⁴ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 116.

⁵⁵ Yazıcı, Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Özellikleri, s. 279.

⁵⁶ Halil İnandık, *Türkiye Gölleri (Morfolojik ve Hidrolojik Özellikler)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, no:44, İstanbul, 1965, s. 5.

setleri (Eymir ve Moğan Gölleri), akarsu setleri (Marmara Gölü, Meriç, Sakarya vadi tabanlarındaki göller), delta gölleri (Kızılırmak, Seyhan-Ceyhan, Yeşilirmak... Delta ağzlarındaki göller), kıyı kordonları (Büyük ve Küçük Çekmece, Terkos... Gölleri), lav setleri (Van, Erçek, Balık, Gölleri) gibi farklı yollarla oluşmuş göllerimiz vardır. Erzincan ilinin Otlukbeli ilçesine 6 km kuzeybatısında bulunan Otlukbeli Gölünün oluşumu doğal sertleşme sonucu olarak meydana gelmiştir. Yapılan incelemeler sonrası bu gölün dünya literatüründe örneği görülmemiş olup, Otlukbeli Gölü'nü yukarıda belirttiğimiz sınıflandırmada yerini almayan özel bir göldür. Bu göl hakkında çalışan Erdoğan Akkan ve Metin Tuncel yapmış oldukları incelemeler ve gölün özellikleri bakımından değerlendirdikten sonra göl türüne “Traverten Seddi Gölü” veya “Maden sularının oluşturduğu Traverten Seddi Gölü” gibi ilginç bir tanımlamada bulunmuşlardır.⁵⁷

Ayrıca oluşumu açısından ve özellikleri bakımından eşi benzeri olmayan bu gölü, Erdoğan Akkan ve Metin Tuncel, “*Doğal Anıt*” olarak ifade etmeyi uygun bulmuşlardır. Otlukbeli Gölü'nün yakın çevresindeki yapıyı ofiyolitik seri oluşturmuştur. Genellikle “Erzincan Napı” denilen ve çoğunlukla serpantin, yeşil şist ve metavolkanitlerden oluşan bu seri; Esence (Keşiş) Dağları'nın da temelini oluşturur. Bu yapı Otlukbeli yöresine kadar geniş bir alanda yayılım göstermiş durumdadır.⁵⁸

Otlukbeli Gölü'nün çevresinin morfolojisi çok geniş aşınım yüzeylerine sahiptir. Genel olarak 1950-2000-2050 metrelerde çok belirgin olarak görülen bu sahalar, birbirlerine yayvan olan yamaçlarla bağlantılıdır. Kaynağını bu yörelerden alan akarsuların bu sahaları parçalamasıyla ve aşındırması sonucu olan kalıntıları sırtlar, kıranlar veya omuz düzlükleri halinde görmekteyiz. Böyle olması araziye dalgalı bir plato görünümüne sokmuştur.⁵⁹

⁵⁷ Erdoğan Akkan-Metin Tuncel, Otlukbeli Gölü, s.100.

⁵⁸ Ali Yılmaz, Yukarı Kelkit Çayı ve Munzur Dağları Arasının Temel Jeoloji Özellikleri ve Yapısal Evrimi, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, (Ağustos 1985), C:28, S:2, s79.

⁵⁹ Erdoğan Akkan-Metin Tuncel, Otlukbeli Gölü, s.102.

2.4. Yollar

Otlukbeli ilçesinin yolları tarihin çok eski dönemlerine aittir. Fakat Doğu Anadolu Bölgesinin ve Erzincan ilinin sert karasal iklime sahip olması ve engebeli bir yapıda olması sebebiyle bu yollar ulaşım yönünden çok fazla gelişmemiştir. Otlukbeli ilçesinde sadece karayolu geçmektedir. Karayolunun bazı güzergâhları tarihi öneme sahiptir ve tarihte aktif rol oynamıştır.⁶⁰ Otlukbeli, Erzincan'ı Bayburt'a, Erzincan'ı Trabzon'a, Trabzon'u Erzurum'a, İran ve Orta Asya'ya bağlayan tarihi yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Otlukbeli'nden geçen bu yol şebekesinin ticari olduğu kadar askeri amaçlarla da kullanıldığı açıkça görülebilmektedir.⁶¹ Ayrıca 2014 yılında İbrahim Üngör başkanlığında yapmış olduğumuz Otlukbeli yüzey araştırmalarında, bu yolun en eski tarih çağlarından beri kullanıldığını görmemizi sağlamıştır. Anadolu'daki zengin maden yataklarının dağıtımını ve buradaki madenlerin kontrolünü sağlamak amacıyla bu yol çok büyük önem teşkil etmektedir. Yukarı Çoruh Havzası'nı, Doğu Anadolu bölgesini birbirine bağladığı gibi bölgeyi dış dünyaya da bağlayan çok önemli tarihi bir öneme sahip olan yolun, Trabzon-Bayburt arası 180 km., Bayburt-Erzurum arası 145 km'dir.⁶² Askeri ve ticari olarak tarihin çeşitli dönemlerinde kullanılan tarihi doğal yol ağı yer şekillerinin yapısının zorunlu kıldığı şekilde doğu-batı istikametinde daha kolay yapılabilir. ⁶³

Otlukbeli ilçesi ve çevresindeki çalışma alanımız içinde, günümüz yol sistemin genel yapısı yeryüzü şekilleri ile belirlenmiştir. Bu yollar, yüksekliği 2170 metreyi geçen dağlarla çevrilmiştir. Bu durumun sonucu olarak günümüz ulaşım yolları bölgenin kuzey ve güney yönlü ilişkilerinin sınırlı kalmasına ve ulaşımın sadece belirli geçitler aracılığıyla yapılmasına imkân sağlamıştır.

⁶⁰ Veli Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2005,s.18.

⁶¹ Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)* ,Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997,s.33.

⁶² Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, s.19.

⁶³ Hayati Doğanay, *Erzurum'un Şehirselsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, Erzurum,1983,s.210-212.

II. BÖLÜM

2.ERZİNCANIN TARİH ÖNCESİ VE TARİHİ DÖNEMLERİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazı çalışmaları, Erzurum, Erzincan, Kars ve Ardahan'da yapılan kazılar vasıtası ile bölge tarihi hakkında geniş bilgiler vermektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazılar ve araştırmalar özellikle Erzurum, Van ve Malatya gibi illerde yoğunlaşmıştır. 1942-1944 yılları arasında Erzurum sınırları içerisinde Karaz Höyük'te Hamit Koşay ve Vary tarafından yapılan kazılar, sonrasında Pulur ve Güzel Ova kazıları yine aynı ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sırasında çıkan buluntuların büyük bir kısmını İlk Tunç dönemi kültürüne ait olan Karaz kültürüne ait olduğu tespit edilmiştir. Yine Erzurum'da Erzurum Müze Müdürlüğü adına yapılan ve kazı başkanlığını Prof. Dr. Alpaslan Ceylan tarafından yürütülen "Pasinler Kalesi Kazısı ve Erzurum Kalesi" kazıları yapılmıştır. Bunun dışında Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı projesi kapsamında arkeolojik dönemsel kurtarma kazıları da yapılmıştır.⁶⁴

Kars ili sonradan Iğdır ve Ardahan olmak üzere iki ile bölünmüştür. Kars ilinde yapılan ve şehir tarihinin bilinmesinde önemli katkısı bulunan tek kazı Kars Ani Kalesi'nde yapıldığı görülmektedir. Kars şehir merkezine 42 km. uzaklıkta olan, Arpaçayırı'nın kıyısında olan Ani Türkiye-Ermenistan Sınırında yer almaktadır. Yüksek kayalıklar üzerinde kurulmuş olan Ani, Ortaçağ Dönemi özellikleri taşımaktadır. "İpek Yolu" şehri olma özelliği olan Ani'de Türk-Müslüman, Hıristiyan ve başka toplumların etkilerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu merkezde 1893-1894 yılları arasında Rus Arkeolog Nikolai Marr tarafından ilk kazı çalışmaları yapılmıştır. Prof. Dr. Kılıç Kökten tarafından Prehistoryası hakkında çalışmalar da bulunulmuş, sırasıyla Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı tarafından kazı çalışmaları devam ettirilmiştir.⁶⁵

⁶⁴ Selma Pehlivan, Erzurum'un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış, *History Studies*, C:5, S:2, (Mart 2013) , s. 389. Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008, Erzurum, 2008, s.24.*

⁶⁵ Yaşar Çoruh, Ani Kalesi, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Ankara, 2008, s.35.

Erzincan, Doğu Anadolu Bölgesinin en batısındaki ili olma özelliği taşımaktadır.⁶⁶ 1938 yılında tesadüfen bulunan ve Urartu prensine ait olduğu anlaşılan altın savaş arabası dikkatleri Altıntepe'ye yöneltmiştir. Altıntepe birinci dönem kazıları 1959-1969 yılları arasında dönem dönem devam edilmiştir. Daha sonra Altıntepe kazıları ile elde edilen arkeolojik malzemelerin özellikleri incelenilerek Erzincan'ın Eski Tunç devri'nden itibaren yerleşimin olduğu Tahsin Özgüç'ün değerlendirmeleri sonucunda anlaşılmıştır.⁶⁷ Altıntepe'de Urartu dönemine ait olan kale kalıntıları mevcuttur. İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğü anlaşılan Altıntepe'nin Ortaçağ döneminde de kullanıldığı anlaşılmıştır. Özellikle de Akkoyunlular döneminde tekrar yerleşim gördüğü, sonrasında terk edildiği tahmin edilmektedir. Altıntepe'de 1998 yılından itibaren Mehmet Karaosmanoğlu tarafından yürütülen kazı çalışmalarına tekrar başlanmıştır⁶⁸.

Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı projesi arkeolojik kurtarma kazıları Akmezar Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi arkeolojik kurtarma kazıları bir aylık sürelerle yapılmıştır. Kurtarma kazısının sonuç raporunu incelediğimizde: özellikle Helenistik Dönem'e ait olduğu görülen keramik parçalarına rastlanılmıştır. Helenistik Dönem keramiklerinin Çayırılı bölgesine kadar yayılmış olması ise bu bölgede Helenistik dönem etkilerinin varlığını göstermektedir.⁶⁹ Ayrıca Ortaçağ'a ait mimari kalıntılar, keramik, metal ve cam buluntular ise 11-14. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Yine Dumantepe, Çilhorozda Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı projesi arkeolojik kurtarma kazıları yapılmıştır.⁷⁰ Bu kazıların dışında Erzincan ilinde kazı çalışmaları yapılmamıştır. 1998 yılında Kültür Bakanlığının izni ile Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları projesi, Alpaslan Ceylan başkanlığında Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illeri ve bu illere bağlı ilçelerde başlamıştır.

⁶⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 23.

⁶⁷ Tahsin Özgüç, "Altıntepe Kazıları", *Belleten Dergisi*, C:25, S:98, (Nisan 1991), s. 8.

⁶⁸ Mehmet Karaosmanoğlu-Haldun Özkan, "Altıntepe Kazısı 2003", 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, C: 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 128-136

⁶⁹ Muhammet Görür-Hamza Ekmen, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Akmezar*, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s. 21.

⁷⁰ Yasin Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Veriler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2009, s. 10.

Erzincan ilinin 50 km. batısında yer alan Kemah ilçe merkezinde bulunan görkemli bir kayalık üzerinde yer alan Kemah Kalesi, doğal kale özelliği taşımaktadır. Kale yaklaşık olarak 8 bin metre karelik bir alana ve 80 metre yüksekliğe sahiptir. Bu kalede 2011 yılında; Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun onayı doğrultusunda, Kültür Bakanlığı, Erzincan Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır. Kazılarda Osmanlı Devleti'nden öncesine ait olduğu tahmin edilen ve ismini kazı ekibi tarafından Bey Cami olarak belirlenen bir cami temeli ile 26 adet sikke bulunmuştur. 2012 yılında devam eden kazılar sırasında ise, hamam kalıntıları ve bir bohça içerisinde birçok sayıda el yazması taş baskı Kur'an-ı Kerim bulunmuştur. Bulunan bu yazma eserlerin ve Kur'an-ı Kerimin Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devri hattatı Ahmet Şemsettin'in ve Talebesi Hasan Çelebinin üslubuna ait olabileceği tahmin edilmektedir.⁷¹

2.1. Erzincan Adı

Erzincan ili eski çağlardan günümüze kadar gelen ismi, zaman içerisinde değişerek günümüze kadar ulaşmıştır. Şehrin isminin zamanla değişerek günümüze kadar ulaşmasının iki nedeni vardır. Birincisi Erzincan ilinin bulunduğu jeolojik yapı sebebiyle sürekli deprem kuşağında yer almasıdır. Bu sebepten dolayı Erzincan şehirleşme sürecini farklı farklı mevkilerde tamamlayabilmiştir.

Erzincan, coğrafi anlamda sahip olduğu özel konumu sebebi ile tarihin her döneminde çevresindeki çeşitli coğrafyalardan gelen halklar tarafından istilaya uğramıştır. Bu zaman içerisinde istila eden kavimler tarafından iskân da edilmiştir. Erzincan'ın tarih sahnesine çıkışının İlk Tunç Çağı, yani M.Ö. 3000-2000 yıllarına kadar uzandığı düşünülmektedir. Erzincan ismi zaman içerisinde (Eriza, Erez, Erzen, Erzengan, Erzingan, Ezirgan (Selçuklular döneminde halk arasındaki ismi) olarak defalarca değişmiştir⁷². İşte tüm bu bilgiler ve Erzincan'ın çeşitli yerlerinde

⁷¹ Hüseyin Yurttaş-Zerrin Köşklü-Muhammet, Kındığılı, Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Denizli, 2010 s. 223-248.

⁷² Besim Darkot, Erzincan, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, C:4, İstanbul, 1978, s. 338-340. Hüseyin Bulut, "1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s. 22.

sürdürdüğümüz çalışmalar, ilin Eskiçağ döneminden bu güne yerleşim gördüğünü ispatlamaktadır.

2.2. Hurri Hâkimiyeti

Hurriler tarih öncesi dönem itibariyle, Önceliği Anadolu olmak üzere, Ön Asya dünyasının büyük bir kısmında çok önemli bir yere sahiptir. Hurriler kendi öz kültürlerini korumalarının yanı sıra, Mezopotamya'ya ait olan Sümer ve Sami kültüründen de etkilenmişlerdir. Hatta bu kültürleri özümseyip aktaracak kavimlerle bağlantılar da kurmuşlardır.

Hurriler konusunda önemli bir sorun ise Hurriler'in nereden geldikleri konusundaki farklı yorumlardır. Genel olarak Hurriler'in Doğu Anadolu Bölgesine Kafkaslar üzerinden gelindikleri gibi bir öngörü olsa da, Hurrilerin Anadolu'nun yerli halkı olmuş olmaları da çok önemli bir varsayımdır. Hurri kültürünün temeli Transkafkasya veya Kuzeybatı İran olduğu konusunda genellemeler vardır. Bu genellemeye göre Hurri kültürü kuzeyden Doğu Anadolu Bölgesine, Doğu Anadolu Bölgesi'nde de güneye, Kuzey Suriye'ye kadar ulaştığı bilinmektedir. Fakat Transkafkasya'da ve İran'da yapılan kazılarda sağlanan buluntular incelendiğinde en eski buluntuların Kalkolitik döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Yani genellemelere göre neolitik döneme gidecek kadar eski olması varsayımı çürütülmüş bir ifade olmuştur. Elazığ da çok sayıda höyükde yapılan kazılarda elde edilen buluntuların Kalkolitik dönemden öncesine ait olduğu, yani neolitik döneme ait olduğu ve bu dönemlerin devamı niteliğinde olan Kalkolitik ve Tunç dönemlerinde devam ettiği anlaşılmaktadır.⁷³ Genel olarak erken Hurri Kültürünün Doğu Anadolu Bölgesinde ortaya çıkmış olduğunu kabul edilir. Bu kültürün Güneyde Kuzey Suriye'ye, Kuzeyde Transkafkasya'ya ve doğuda Kuzeybatı İran'a kadar yayıldığı bilinmektedir.⁷⁴

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazılar ve arkeolojik araştırmalardaki buluntuların, Neolitik dönem ve Kalkolitik döneme tarihlenenlerinin Hurri kültürüne

⁷³ Serihan Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s.1-2.

⁷⁴ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992, s. 18.

ait olduğunu anlaşılmıştır. M.Ö. 3. bin yıla tarihlenen Eski Tunç dönemine ait buluntuları da görebiliyoruz. Yapılan araştırmalar sırasında bulunan eserlerin Anadolu’da tarihi devir ve kültürlerin arasında kopukluğun olmadığını görmekteyiz.⁷⁵

Yanlış bir tanımlama ile “Khirbet Kerah” olarak isimlendirilen bu kültürün isimlendirilmesinde kullanılan terminoloji üzerine birden fazla görüşün mevcut olduğunu görmekteyiz. Bu kültür tanımlamaları için Djaparidze ve Chubinshvili “Kura-Aras”, terimini kullanmışken, Piotrovskii ve Krupnov ise “Transkafkasya’nın Neolitik Kültürü” terimini tercih etmişlerdir.⁷⁶

M.Ö 4. binde Doğu Anadolu Bölgesinin çok yoğun bir göç hareketi olduğu, özellikle de bu göçlerin M.Ö 3. binin başlarında Transkafkasya’dan Hurri Kökenli büyük topluluklar şekilde göç ettiği bilinir.⁷⁷ Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki ETÇ kültürünün bu görüşü desteklediği gibi, Habur Vadisi Kazılarında bulunan çivi yazılı tabletlerdeki Hurrilerin, Akkad döneminde var olduğunu göstermektedir. Bölgeye gelen Hurrilerin buldukları yeri hemen etkisi altına almaları ve yayılmaları bu kültürün ne kadar köklü ve güçlü bir kültür olduğunu göstermektedir. Hititler’in Anadolu’ya gelmesiyle birlikte siyasi yapı yavaş yavaş değişmeye başlamıştır.⁷⁸ Kendi içinde tutarlı ve bağımsız bir Hurri siyasi tarihi mevcut değildir. Ancak komşu kavimler, savaşılan kavimler ve dostluk ilişkilerinin yürütüldüğü kavimlerin yazılı belgelerinden Hurri siyaseti hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir.⁷⁹

Eski Asurlu tüccarların, Anadolu’daki yerli beylerden izin alarak Anadolu’da yapmış oldukları ticaretleri hakkındaki bilgileri içeren Assur tabletlerinde Hurrice isimlerine rastlıyoruz. Kültepe döneminde Anadolu’da bulunan Mama Kralı Anum-Hirbi gibi Hurri isimleri taşıyan prenslerin olduğunu görmekteyiz.⁸⁰

⁷⁵ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi* s.33.

⁷⁶ Oktay Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, s.26.

⁷⁷ Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, s 7.

⁷⁸ Özgüç, *Altıntepe Kazıları*, s. 253.

⁷⁹ Ahmet Ünal-Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul, 2007, s. 94.

⁸⁰ Adil Alpman, "Anadolu'da Hurriler", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Ankara, 1998, s.29.

Hititçe çivi yazılarında; Hurri ismine rastlamak mümkündür. Hitit çivi yazısının, Babil çivi yazısı üslubuna benzediğini, Hurriler'in aracılığıyla da Hititlere geçtiği genel bir varsayım olarak kabul edilir. Boğazköy arşivlerinde bu yazı ile yazılmış belgelere rastlamaktayız. Bu arşiv belgelerinden Hitit kuruluş dönemi hakkında ve sonrası ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu belgeler genel tarihsel belgeler olduğu gibi yine bu belgelerin ve diğer belgelerin saray kronikleri veya içeriği tam olarak anlaşılmayan metinlerdir.⁸¹

Boğazköy metinlerinde Hurriler hakkında çok geniş bilgiler mevcuttur. Bu metinlerin tamamı Hurrice yazılmamıştır. Dini ve edebi metinler iç içe bulunmaktadır. Bu metinlerden anlaşıldığına göre Puduhepa, Urhi Teşup gibi kral ve kraliçelerin isimlerinin Hurrice olduğu görülmektedir. Hurriler'in kült şehirlerini, yine Boğazköy arşivlerindeki tabletlerden öğrenmekteyiz. Hurriler Hititler'i dini yönden de etkilemişlerdir. Bu anlamda Hitit tanrılarında da önemli olan Hepat ve Teşup'un Hitit panteonunda ön saflarda olduğunu bu metinlerden bilmekteyiz. Bu iki tanrının Yazılıkaya da Heykelinin olması Geç Hitit döneminde de Anadolu'da Hurri etkisinin olduğunu göstermektedir.⁸²

Hititler'de Muşşili dönemi sonrasında içte artan kargaşa ve savaşlar neticesinde Anadolu'da Hurri gücü artmıştır. Kizzuvatna (Adana-Mersin çevresinde) Hurri Devletinin Kurulduğunu görmekteyiz.⁸³ Bu devlet, Orta Anadolu'nun içlerine kadar yayılmış, ayrıca Hititlerin Kuzey Suriye'ye olan bağlantı yolunda müdahale etmiştir.

Hurrilerin en çok etili oldukları dönem hiç şüphesiz Orta Hitit dönemidir. Bu dönemin en büyük özelliği Orta Hitit Hanedanlığının Hurri kökenli olduğu bilinmektedir. Orta Hitit döneminde İsimlerin Hurrice olduğu bilinmektedir. Yani Hurri kültürünün Hitit İmparatorluk dönemi değil, daha öncesinde yani Eski ve Orta Hitit döneminde Hurri etkisinin yoğun olduğu görülmektedir.⁸⁴

⁸¹Turgut Yiğit, "Hurrilerle İlişkin Hititçe Çivi Yazılı İlk Kayıtlar", *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C:24, S:38, 2005, s. 58.

⁸² Firuzan Kınal, *Amarna Çağında Hurriler*, İstanbul, 1941, s.1030.

⁸³ Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, s.15.

⁸⁴ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002, s.94.

Hurrileri siyasi bir çatı altına toplayan devletin adı Mitanni Devleti'dir. Bu devletin ne zaman ve nasıl kurulduğu, kuruluşunun tarihi Eski Babil döneminin karanlık çağına denk gelmesi sebebi ile bilinmemektedir.⁸⁵ Boğazköy metinlerinden elde edilen bilgilere göre; Hurri-Mitanni devletinin sınırları, doğusunda Kerkük batısında da Akdeniz'e kadar uzanmaktadır. M. Ö. 1550-1350 yılları arasında Ön Asya'da güçlü bir devlet kuran Hurri-Mitanni devletinin başkenti bugünkü Urfa-Ceylanpınar ile eşleştirilen Vaşşugani şehri olarak tahmin edilmektedir.⁸⁶

Hurri-Mitanni Devleti, M.Ö. II. bin yılın ortalarında en güçlü dönemini yaşamıştır. Ancak Hitit Kralı "Büyük Kral" Şuppiluliuma'nın kuvvetli saldırılarıyla zayıflamış ve gücünü kaybederek zamanla Hititler'in Asur'a karşı kullanmış oldukları vassal bir tampon devlet durumuna düşmüştür. M. Ö. 1200'lerde bölgeye yapılan Ege Göçleri ile iyice zayıflayan Hurri-Mitanni Devleti tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁸⁷

Hurrilerin M. Ö. 7. yy'dan sonra isimlerine rastlanılmamaktadır. Bu durumda bu tarihten sonra Hurriler'in tarih sahnesinden tamamen çekildiklerini söylemek yanlış bir ifade olur. Çünkü Van Urmiye Gölü etrafında güçlü bir medeniyet kuran Urartu Devleti'nin⁸⁸ halkının Hurri kökenli olduğu ve konuştukları dilin Hurri dilinin lehçesi olduğu bilinmektedir.⁸⁹

2.3. Azzi-Hayaşa Krallığı

Çalışma bölgemizle ilgili bölgede varlığı ortaya çıkarılmış ilk devletlerden biri, Hayaşa krallığıdır. Hititler devrine ait Hattuş (Boğazköy) arşivlerinde ele geçen çivi yazılı belgeler, Hayaşa hakkındaki ilk yazılı kaynaklardır. Hayaşa halkı ve ülkesi, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yer tutar. Hayaşalar'ın Hitit kayıtlarında yer almaları, bu bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Günümüze kadar Hayaşa'lar hakkında oldukça kısıtlı çalışmalar yapılmıştır. Özellikle bu yapılan çalışmalar da Hayaşa'nın bulunduğu

⁸⁵ Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, s.18.

⁸⁶ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 41.

⁸⁷ Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, s. 84.

⁸⁸ Taner Tarhan, Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler, *Anadolu Araştırmaları*, S:8, İstanbul, 1982, s. 69-114.

⁸⁹ Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, s.86.

bölgenin sınırlandırılması ve coğrafyası ile ilgilidir. Hayaşa ve Azzi'nin yeri hakkında, az sayıda bilim adamı görüş ileri sürmüştür. Bu sınırlı sayıdaki çalışmalarda da Hayaşalar'dan, Hitit-Hayaşa, Hayaşa-Kaşka bağlamında yer verilmiş olup siyasi, sosyal ve ekonomik olaylar ele alınmıştır.⁹⁰

Azzi-Hayaşa Krallığı'nın konumu ile ilgili olarak birçok bilim adamının görüşü bulunmasına rağmen, Erzurum ve çevresindeki ilk dönem kazılarını gerçekleştiren Koşay; Gurney, Mayer ve Cavaignac'ın bu konu hakkındaki görüşlerini biraz daha genişleterek Hayaşa'nın yerinin Erzurum'da aranması fikrini savunmuşlardır. Özellikle Türk bilim adamlarından Mahmut Pehlivan hoca bu konu hakkındaki bilimsel düşüncelerini şu şekilde özetlemiştir:

1. Hitit krallarından Tuthalya III. (M.Ö. 1400–1381), I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380–1345) ve II. Murşili (M.Ö.1345–1315)'nin Hayaşa toprakları üzerine düzenledikleri seferlerin kuzeydoğu ve doğu yönünde olması.

2. Hayaşa'nın, Yukarı Memleket ve Karadeniz sahilindeki Kaşka ülkesi ile aynı sınırı paylaşması, ganimet ve yağma amacı güden hemen hemen bütün Hayaşa saldırılarının Yukarı Memlekete yönelik yapılması.⁹¹

3. Hitit krallarının bu bölgedeki faaliyetleri anlatılırken ısrarla tekrarladıkları yer ve şehirlerin yerlerini belirleyerek, kaynaklarda yer alan bilgilerin, bölgenin jeomorfolojik ve coğrafi yapısıyla uyumunun araştırılması. Dolayısıyla bu fikirleri savunan Pehlivan, Azzi-Hayaşa Krallığı'nın merkezi konumunu Erzurum ve çevresinde olması görüşünü savunmuştur.⁹²

Hititler 'in kuvvet ve yayılma bakımından zirvede oldukları dönemlerde dahi, Fırat Nehri'nin kaynağına doğru veya Van Gölü civarlarına doğru gelip askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunmadıkları, kaynaklardan anlaşılmakta ve herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Yukarı Memleket 'in yakınında olup, Kaşkalar ile aynı sınırı paylaşan Hayaşalar'ın denizler ile olan ilişkileri sadece Doğu

⁹⁰ Mahmut Pehlivan, *Hayaşa*, Erzurum, 1991, s. 15-17.

⁹¹ Hamit Zübeyr Koşay, - Turfan Kemal, Erzurum Karaz Kazısı Raporu, *Belleten Dergisi*, C: 23, S:91, (Temmuz 1959), s. 382. Hakkı Koşay, "Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?", *Belleten Dergisi*, C:9, S:36, (Ekim1972), s.461-468.

⁹² Pehlivan, *Hayaşa*, s.31-33.

Karadeniz sahil şehirleriyle açıklanabilir. Bunun sebebi de Eski Hitit Devleti zamanından beri Sinop-Ordu arasında kalan Orta Karadeniz, Kaşkalar tarafından iskân edilmiş olmasıdır.⁹³

Bölgenin iklimi, doğal çevre şartları, coğrafi yapısı, önemli yol ve geçitleri göz önüne alındığında Hayaşa topraklarını, Çoruh-Kelkit Vadisi'ne, Karadeniz'e paralel konumda bulunan topraklara sınırlandırmak sanırım daha doğru olacaktır. Ancak Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı bulunmamışlardır. Hitit Devleti'nde sık sık tekrar eden otorite boşlukları, saltanat kavgaları ve ayaklanmalardan faydalanan Hayaşalılar, ülkelerinin bulunduğu stratejik avantajların da yardımıyla sınırlarını, Hititlerin aleyhinde batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elazığ-Malatya (İşuwa-Samuha yakınları)'ya kadar genişletmeyi başarmışlardır.

Doğu Anadolu'dan, güneye doğru hızlı bir şekilde göç eden Hurriler'den sonra bölgede büyük bir nüfus azalması yaşanmıştır. Bununla birlikte Hurriler, M.Ö. XV. yüzyılın ortalarına kadar kendi siyasi ve sosyal hayatlarını devam ettirmeyi bir politika olarak sürdürmüşler, bu arada tarım, hayvancılık faaliyetlerini de devam ettirmişlerdir. Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya gelen ve ilk önce kuzeydoğu Anadolu'daki yüksek platolarda konaklayan göçerler, İç Anadolu'ya doğru yayılmaya başlamışlardır. Hurrilerin halefleri olarak kabul edilen yöre insanı da, başlarında bulunan ihtiyarlar heyeti ve yaşlı bir idareci tarafından yönetilerek bu bölgedeki varlıklarını korumayı başarmışlardır.

M.Ö. II. bin yılın ortalarına kadar bu konargöçerlerin hayatlarını rahatsız edecek ve yaşamlarını tehlikeye sokacak olaylar vuku bulmadığı için, dağınık veya bağımsız halde yaşayan bu gruplar, belirli bir idare merkezi ve onları etrafında toplayan sevk ve idare eden bir lider etrafında toplanma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Fakat hem insani güç hem de askeri teçhizat bakımından kendilerini yeterli gördüklerinden olsa gerek, Hitit topraklarına sık aralıklarla saldırılarda bulunmaya başlamışlardır.

⁹³ Mahmut Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum, 1991, s.37.

Orta Karadeniz sahilini kendilerine yurt tutmuş olan ve Hititlerle mücadele etmeyi, adeta milli bir politika halinde benimsemiş bulunan Kaşkalarla beraber bu halklar, Hitit'e karşı ittifak içinde olmuşlardır. Zira Boğazköy tabletlerinden ve kayıtlardan anlaşılacağı üzere, Hayaşa ve Kaşka halklarının bir birleriyle sürekli dostluk ve müttefiklik içinde buldukları, buna karşın Hitit'e karşı ise düşman oldukları görülmektedir.

Hayaşa-Hitit ilişkileri, M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit tahtına oturan Tuthalya III, Şuppiluliuma I ve Murşili II dönemlerinde birçok kez savaş ortamına girilmesiyle beraber başlamıştır. Bu savaşlarda Hayaşa halkı ve ülkesi, Hitit orduları karşısında kendi varlığını ve özgürlüğünü korumaya gayret göstermiştir. İki ülke arasında tarihe geçmiş herhangi bir barış anlaşmasının olmaması sebebi ile ilişkilerin umumiyetle iklimin müsait olduğu sefer mevsimlerinde karşılıklı olarak saldırılarla geçmesine sebep olmuştur. Murşili II'nin, özel ve resmi yıllıklar olarak belirtilen annalleri; *Les Annales Completes* ve *Les Annales Decanneles*, Goetze tarafından 1933 yılında yayınlanmamıştır. Hayaşa ve Kaşka üzerine yapılan bu seferler Şuppiluliuma I'in tahta çıkmadan önce gerçekleştirdiği ilk askeri icraatlar olarak kabul edilir.⁹⁴

Genellikle Şuppiluliuma I'in seferlerinden bahseden bu annallerden, Hayaşa Kralı Karanni ile ilgili olan tabletin tahribata uğramış olması sebebi ile olaylar gerektiği gibi tam anlamıyla izlenememektedir. Şuppiluliuma, Tuhkanti/Veliaht değildir. Ancak Kaşka ve Hayaşa'ya karşı yapılan sefer kayıtlarında kral Tuthaliya III'ün yanı sıra onunda adı geçmektedir. Karanni, Hayaşa tarihinde bilinen ilk kraldır. Olaylar hakkında bilgi veren tablette Kar (?) -an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin Kralı Karaniş) olarak ifade edilir. Fakat ilk harflerdeki "Kar" şeklindeki okunuş Forrer'e aittir. Bu eksikliği Güterbock La-a-an-ni-iş şeklinde gidermiştir. Hitit belgelerinde, daha önce vuku bulan siyasi ve askeri ilişkiler için açıklayıcı ve aydınlatıcı bilgiler bulunmamaktadır. Bu olayı mevcut verilere göre iki devlet arasında yapılan ilk büyük hesaplaşma, şeklinde ifade etmek sanırım çok daha mantıklı olacaktır.

⁹⁴ Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s.40-42.

Ancak, I. Şuppiluliuma son zamanlarında Hayaşa ülkesinin Doğu Karadeniz kısımlarında çeşitli ayaklanmalar meydana gelmiştir. Hitit kralı II. Murşili'nin saltanatının ilk yıllarında ise, Hukkana'nın neslinden gelmediği bilinen Anniya/ş Hayaşa'da yönetimi devralmıştır. Hayaşalılar, kuzeydoğu yönünden, Karanni adlı bir lider etrafında toplanarak Hitit Kralının uzakta bulunmasından da faydalanarak, kuzeyden Kaşkalarla birlikte Hitit ülkesini ele geçirmeye başlamışlardır.

III. Tuthaliya'nın ölümünden sonra Hattuşa'da iç karışıklıklar meydana gelmiş. Yaşanan bu kaos içerisinde, I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345), krallığı gayrı meşru bir şekilde ele geçirmeyi başarmıştır. Bu karışıklıkları fırsat bilen ve aralarında Hayaşa'nın da yer aldığı bazı Anadolu krallıkları, her taraftan Hitit topraklarına saldırıya geçmişler; kendi kralları olan Mariya'nın Hitit ülkesinde öldürülmesini kabullenemeyen Hayaşalılar, Yukarı Memleketi yağma ve talan etmişlerdir. Hızlarını alamayan Hayaşalılar, Samuha önlerine gelerek şehri kısa sürede muhasara altına almışlardır. Bu iç kargaşa ve kaos dönemi Hitit ülkesin yıpratmış, ülke adeta dağılma süreci yaşamaya başlamıştır. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, I. Şuppiluliuma, tüm bu ülkesinin sınırlarını eski konumuna geri getirmek için büyük bir gayret sarf etmek zorunda kalmıştır.⁹⁵

Şuppiluliuma I.'in kuzey Suriye de Hitit çıkarlarını koruduktan sonra, Hayaşa üzerine bir sefer düzenleyerek büyük bir ihtimalle Hititler lehine hareket eden Hukkana'sın da desteği ile Hayaşa seferlerinden istediği başarılı sonucu elde ettiği bilinmektedir.⁹⁶

Kral Anniya, tahta oturur oturmaz, Suriye'nin kuzey Bölgesi'ndeki Mitanni etkisini kırmayı hedeflemiştir. Bu sırada, bölgede bulunan Murşili II'nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığını anlayan Anniya; İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenlemiş ve Hayaşa'ya geri dönerken bol ganimetle birlikte çok sayıda esir götürmeyi başarmıştır.

⁹⁵ Mahmut Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1984, s. 65-68.

⁹⁶ Firuzan Kınal, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu. *D.T.C.F.D. Dergisi*, C:12, S:1.2, Ankara (1954), s:79-89. Pehlivan, *Hayaşa*, s. 52. Alpaslan Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1994, s.57-62.

Yine bu tarihlerde, doğu Kaşka boylarını bir araya toplayarak küçük bir devlet kuran Pihhuniya⁹⁷ Hayaşa kralı anlaşmış ve bu bölgede Hititlere karşı bir ölçüde güvenli bir tampon bölge meydana getirmişlerdir.⁹⁸

Bu dönemdeki Hitit-Hayaşa ilişkileri politik bir evlenme ve buna bağlı olarak yapılan dostluk anlaşması ile devam ettirilmiş, iki ülke arasında uzun süreli bir barış ve huzur dönemi tesis edilmiştir. Politik öngörülerini kuvvetli olan Şuppiluliuma I, kız kardeşini, Hayaşa kralı Hukkana ile evlendirmiş (daha sonraları bu olay bir gelenek olarak Ön Asya’da uygulanmaya başlanmıştır) ve bu ülkeden gelebilecek tehlikelere karşı, devletini koruma altına almayı bilmiştir.⁹⁹ Hayaşalar ile sürdürülen bu dostane ilişkiler sonunda, Hititler ve Hayaşalılar arasında, Eskiçağ dünyasında “Hukkana/ş Antlaşması” yapılmıştır.¹⁰⁰ Bu anlaşma ile Hitit kralı, kuzeydoğu komşularından ve Hayaşalılar’dan kendi güvenliğini ve topraklarını korumayı hedeflemiştir. Bununla birlikte Hititler, anlaşmanın birçok yerinde tekrar ettiği gibi onları iç ve dış tehditlere karşı koruyup kollamayı taahhüt etmiştir.¹⁰¹ Buna karşılık olarak da Hayaşalılar, vergi vermeyi, askeri konularda yardımda bulunmayı ve Hititler’e karşı sadık olmayı kabul etmişlerdir. Bu anlaşma, Hitit-Hayaşa ilişkilerinde elli yıldan daha fazla sürecek olan bir dostluk döneminin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁰²

Kral Anniya, tahta oturur oturmaz, Suriye’nin kuzey Bölgesi’ndeki Mitanni etkisini kırmayı hedeflemiştir. Bu sırada, bölgede bulunan Murşili II’nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığını anlayan Anniya; İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenlemiş ve Hayaşa’ya geri dönerken bol ganimetle birlikte çok sayıda esir götürmeyi başarmıştır.

⁹⁷ Alpaslan Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1994, s.5780.

⁹⁸ Mahmut Pehlivan, Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, Bayburt,1994, s.330. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, s.47-48,

⁹⁹ Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.60.

¹⁰⁰ Pehlivan, *Daya(E)Ni / Diau(E)Hi (Uruatri - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, s.331-335, Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.52-56. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, s.78.

¹⁰¹ Pehlivan, *Daya(E)Ni / Diau(E)Hi (Uruatri - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, s.58-61. , Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, s.81-83.

¹⁰² Pehlivan, *Hayaşa*, s.58.

7. yıl sefer mevsiminin sonları olmasına rağmen Murşili II, Hayaşa üzerine saldırarak sınırda, sarp bir mevkiye kurulu olan Ura kentini muhasara etmiştir. Saltanatının 8. yılında Murşili II, dört yıl boyunca Anniya'yı mağlup etmek için Yukarı Memleket'e yani, Hitit-Hayaşa sınır bölgesine çeşitli seferler düzenlemiştir. Bu seferlerin temel gayesi, Hititler, gerçek manada kendilerini uzun zamandır meşgul eden Mısır doğrultusundaki Güney'de bulunan Hayaşa tehlikesini tamamen ortadan kaldırmayı planlıyorlardı.

M.Ö. 1336 da kuzey Suriye'deki karışıklıklar çok tehlikeli bir noktaya gelmiş, bu duruma önlem almak gereği hisseden kral, güneye kendi giderken Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine generallerinden birini sevk etmiştir. Murşili II'nin generali güçlü Hayaşa ordusunu yenmeye muvaffak olmuş, fakat Hititleri devamlı uğraştıran bu güçlere ne yazık ki son darbe vurulamamıştır. Söz konusu askeri harekâtlar neticesinde, Aripşa ve Dukkamma gibi şehirler ilk defa Hitit orduları tarafından işgal edilmiştir. Bu askeri seferlerden Murşili II'nin Hayaşa'ya son vermek gayesinde olduğunu anlıyoruz. Sözü geçen olayların seyri Murşili II'nin annallerinde anlatılmaktadır. Hitit kralı bu başarılı seferlerine rağmen Hayaşalıları Hititler için artık sorun olmaktan kesinlikle çıkarmayı amaçladığından, saltanatının 11. yılında (M.Ö. 1334) Hayaşa üzerine son bir sefer düzenlemiş ve istediği sonuca ulaştığını yıllıklarında övgülü bir biçimde anlatmıştır. Hititler için devamlı bir tehlike olan Hayaşalıları, bu planlı ve başarılı seferlerden sonra Hayaşa ülkesi, Hititler için bir sorun olmaktan çıkmıştır. Toplum yapısı ve devlet idare sistemi bakımından yarı cumhuriyet özelliğine sahip olan Hayaşalıları, Eskiçağ dünyasında ve Hitit'lerden oldukça farklı bir medeni hukuk sistemini kabul etmişlerdir. Savaşçı bir toplum olmaları hasebiyle, Anadolu'daki en büyük imparatorluğu sürekli yıpratmışlardır. Akılcı bir topluma sahip oldukları için Hititler'in bütün savaş taktiklerini öğrenmişler ve onları Hititleri mağlup etmek için savaşlarda başarıyla uygulamışlardır.

Yukarıda ifade ettiklerimizden çıkan sonuca göre M.Ö. III. binde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da konar-göçer bir kültürün sahibi olan Hurriler'in yaşam tarzlarının ve kültürlerinin aynı bölgelerde hâkimiyet kuran Hayaşalıları'a geçtiğini söylemek mümkündür. Hayaşalıları'nın oluşturmuş oldukları idari ve askeri

yapılanmalar, kendilerinden sonra bölgede M. Ö. 13. Yüzyılda ortaya çıkacak olan yapılanmalara temel oluşturmuşlardır. Daha sonra Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da "Feodal Beylikler", "Urartu Nairi Konfederasyonu" şeklinde örgütlenen bu teşkilatlı yapılanmalar, Hayaşalılar'dan öğrenmiş oldukları cesaret ve kültürel birikimle Asur'a bile kafa tutmayı başarmışlardır.

2.4. Ur(u)atri - Nairi Konfederasyonları Dönemi

Salmanassar (M. Ö. 1274 – 1245) tahta oturduğu dönemde Uruatri Ülkesine sefer düzenlediğinden bahsetmektedir.¹⁰³ İlk senelerde" ...Uruatri ülkesi başkaldırmıştır. "*Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Ilimme, Utkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun'u zaptettim. (Sekiz) ülke ve 51 şehri zaptettim, yaktım yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri Ülkesini üç günde itaat altına aldım...*"¹⁰⁴ İfadesini kullanması Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk siyasi birliğin sağlandığı konusunda bilgiler vermektedir. Asur kaynaklarında "Uruatri" olarak anlatılan Hayaşa Krallığının Doğu Anadolu Bölgesi'nde ki ilk örgütlenmenin Tukulti-Ninurta zamanında "Nairi Ülkesi" olarak isimlendirilmiştir. Asur Şehirlerinden birindeki Sarayın yeniden inşası ilgili bir yazıtta "... Nairi ülkelerinin 43 Kralı, savaşmak için yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çayları ve derelerini sel haline getirdim..."¹⁰⁵ Kullandığı ifadelerden anlaşılacağı üzere Asur Kralının bu dönemde kendisine karşı oluşturulan koalisyona karşı mücadele ettiğini görmekteyiz.

Tukulti-Ninurta döneminden sonra Asur da büyük sıkıntıların görüldüğünü bilmekteyiz. Asurların bu dönemde dış politikalarındaki davranışları ve Kuzeye doğru izledikleri düzenli akınlarda durmuştur. Bu durum Tiglath-Plserin tahta çıktığı yıllara kadar devam etmiştir. Tiglath-Plserin Asur şehrindeki tapınağın köşesine yerleştirdiği 4 prizma şeklinde kil tablette şu ifadeleri kullanmaktadır.

¹⁰³ Pehlivan, *Daya(E)Ni / Diau(E)Hi (Uruatri - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s.24.

¹⁰⁴ Özden, *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, s.65.

¹⁰⁵ Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, s. 24-78.

"...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan (geçtim). Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye (ulaşmak için) iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlükle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den... Dayaeni'ye kadar Nairi'nin 25 Kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silâhlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın (verdiği) coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim... Silâhla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 Kralının (savaş arabalarını ele geçirdim) ve mızraklarımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim... Ellerim Nairi Ülkesi'nin bütün Krallarını yakaladım..."¹⁰⁶

Tiglath-Plserin prizma metinlerinde bahsettiği savaşın yeri Muş'un Bulanık Ovası mevkiinde gerçekteştiğiniz kaynaklardan öğrenebilmekteyiz.¹⁰⁷

2.5. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı

2.5.1.M.Ö. XIII-IX. Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi

Asurlular, I. Ubalit dönemiyle (M.Ö. 1365-1330) birlikte Ön Asya'da eski gücüne kavuşmaya başlamıştır. Bu durumu, Asurluların Kuzey Suriye'ye seferler düzenleyip, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan ticaret yollarını kontrol etme arzularından anlayabiliriz. Ayrıca bu seferin sebepleri arasında, maden kaynaklarını ve o dönemin en önemli madeni olan demiri ele geçirme arzusu sayılabilir.

Asurlular; Anadolu üzerindeki baskılarını artırdıkları sırada, Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağınık halde yaşayan beylikler bulunmaktaydı. Bu beylikler, Asur tehlikesine karşı birleşmiş ve bu birleşme "Urartu'nun Proto tarihi, Feodal Beylikler Dönemi ve Uruatri-Nairi Konfederasyonları" gibi isimlerle anılmıştır.

¹⁰⁶ Pehlivan, *Daya(E)Ni / Diau(E)Hi (Uruatri - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 24-25.

¹⁰⁷ Pehlivan, *Daya(E)Ni / Diau(E)Hi (Uruatri - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*,s.26. , Özden, *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, s.80.

Bu beyliklerden biri Asur kayıtlarında Daia(e)ni veya Dayaeni şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁸

M.Ö. 8. yüzyılda Asurluların Dayaeni olarak adlandırdıkları sahada, Urartu kayıtlarında, güçlü bir beylik olan Diau(e)hi ismi karşımıza çıkmaktadır. Kayıtlardan, bu beyliğin I. Arğişti döneminde (M.Ö. 768-764) Urartu merkezine bağlandığı ve Arğişti tarafından gönderilen valiler (EN-NAM) tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Diau(e)hi ve Daya(e)ni arasında bir benzerlik veya yakınlık olup olmadığı hususu bilim adamları arasında tartışma konusu olmuştur.¹⁰⁹

Doğu Anadolu bölgesinin yeraltı kaynakları bakımından zengin olduğunu bilmekteyiz. Özellikle altın, bakır, gümüş, demir ve kurşun madenleri bölgede yeterince mevcuttur. Demir, o dönemlerde saygınlığı ve gücü temsil etmekteydi. Özellikle silah yapımında kullanılan demir, Asurluların bölgede hâkimiyet kurma isteklerinin doğmasında önemli rol oynamıştır.¹¹⁰

Asur kralı I. Salmanassar, Van Gölü'nün batı ve kuzeybatısına lokalize edilen Uruatri ülkesine M.Ö. 1274 yılında bir sefer düzenlemiştir. I. Salmanassar, Uruatri kelimesinin ilk kez geçtiği belgede şu ifadeleri kullanmıştır:¹¹¹

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun'u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri ele geçirdim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini güç içinde itaat altına aldım...”

¹⁰⁸ Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 1-2.

¹⁰⁹ Taner Tarhan, *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1978, s. 91-93. Mahmut Pehlivan, *Daya(E)Ni / Diau(E)Hi (Uruatri - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 28-29. Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, s. 10-11.

¹¹⁰ Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 22. Yavuz Günaşdı, *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s.124-125.

¹¹¹ Tarhan, *Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, s.91-95.

Yazıtın ilerleyen bölümlerinde “Benden yabancılaştı ve bana düşmanlık yarattı” ifadelerinden yola çıkarak, Assur’un Uruatri ülkesini daha önceden de tanıdığını söyleyebiliriz. Ancak bu tanışmanın ne kadar eskiye dayandığı konusunda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır.¹¹²

Bu sefer neticesinde I. Salmanassar Uruatri ülkesini kontrol altına almıştır. Asur baskısının Anadolu üzerinde artması neticesinde, bölgede bulunan beylikler Asur Devleti’ne karşı mücadele edebilmek için birleşmişlerdir. I. Tukulti Ninurta (M.Ö. 1244-1208) döneminde 43 kralın Asurla mücadele etmek için Nairi ülkeleri adı altında birleştiğini Asur şehrindeki bir sarayın yeniden inşasını gösteren yazıttaki şu ifadelerden anlamaktayız:

“...Nairi ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağlarını, çaylarını ve derelerini sel haline getirdim...”¹¹³

Doğu Anadolu Bölgesi’nin Asur’un eline geçmesini önlemek amacıyla bir araya gelen beylikler, bilim adamları tarafından “Uruatri ve Nairi Konfederasyonları” olarak adlandırılmıştır. Uruatri ve Nairi Konfederasyonları daha sonra “Urartu Devleti” olarak tarih sahnesine çıkacaktır.¹¹⁴

I. Tukulti-Ninurta zamanında duraklama içerisine giren Asurluların, Nairi ülkelerine sürekli olarak düzenledikleri seferler bu dönemde durmuştur. Bu durum, I. Tiglath-pleser’in (M.Ö. 1115-1077) tahta çıkmasıyla son bulmuştur. I. Tiglath-pleser ilk 5 yıl içerisindeki icraatlarını Prizma Yazıtı’nda anlatmıştır.¹¹⁵ I. Tiglath-pleser yazıtta şu ifadelere yer vermiştir:

“Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan –geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarım ile aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım.

¹¹² Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.168. Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s.15.

¹¹³ Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 126.

¹¹⁴ Tarhan, M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, s.1-3. Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 126.

¹¹⁵ Pehlivan, Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar) ,s. 24 -30. Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.180 -185.

Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın –verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim.... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı...”.

Yapılan bu savaş, günümüzde Muş'un Bulanık İlçesine bağlı Bulanık Ovası'nın Yoncalı mevkiinde meydana geldiğini Prizma Yazıtı'ndaki bilgilerden anlayabilmekteyiz. Daiaeni ve Tumme ülkesinin tarihi coğrafyası hakkında en geniş bilgileri Prizma Yazıtı'nda bulmaktayız. Asur kralının Tumme ülkesine Fırat Nehrini geçtikten sonra ulaştığını öğrendiğimiz yazıtta, daha sonra Nairi ülkesinin içinde yer alan 21 ülke ve son olarak da Daiaeni'den bahsedilmektedir.¹¹⁶

Prizma Yazıtında I. Tiglath-Pleser Daiaeni ülkesinin kralı Sieni'den de bahsedilmektedir. Yazıtta şu ifadeleri görmekteyiz:

“.....Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Assur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Assur'a götürdüm.....”¹¹⁷

I. Tiglath-Pleser dönemi sefer kayıtları incelendiğinde birçok kayıta Dayaeni ismine rastlamak mümkündür. Kayıtlarda Nairi ülkesinin sınırlarını belirtmek veya Asurluların ihtişamını göstermek için “Tumme'den Dayaeni'ye” gibi ifadeler kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak Dayaeni'nin önemli bir konuma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Asur krallarının birçoğu Nairi ülkesine sefer düzenlemiştir. II. Tukulti-Ninurta ve II. Asumasirpal dönemlerinde Nairi ülkesine çok sayıda sefer düzenlendiği ele

¹¹⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.10.Günaşdı, *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, s.127.

¹¹⁷ Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar*, s. 25. Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.173.

geçen metinlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca III. Salmanassar (M.Ö. 856-844) döneminde de Asurluların Dayaeni/Daiaeni” ye seferler düzenlediği bilinmektedir. Bu seferi anlatan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

“.....Suhme topraklarından hareket ettim. Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni’yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktarda mallarını ele geçirdim. Daiaeni’den hareket ettim ve Urartu’lu Aramu’nun kral şehri Arzaşku’ya yaklaştım...”

Daiaeni ülkesinin lokalizasyonu hususunda bilim adamları arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Bu bilim adamlarından Diakonoff’a göre Diaeni ile Diauehi ülkeleri aynı ülkedir. Diakonoff bu ülkeyi Çoruh Havzası ile Fırat’ın kaynak kısmına yerleştirmektedir. Melikişvili, Daiaeni ülkesini Karasu Havzası’nın kaynak bölgesi (Erzurum-Dumlubaba Dağları) ile Güney Gürcistan arasına yerleştirmektedir. Melikişvili, Asur kaynaklarında Daiaeni/Daiani ismiyle anılan ülkenin Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) isimleriyle ifade edildiğini savunmaktadır. Burney ise, Daiaeni ülkesini, Erzincan-Erzurum Ovalarından Doğu Karadeniz Dağlarının eteklerine kadar olan sahaya yerleştirmektedir. Diauehi ülkesinin merkezini ise Pasinler-Aşkale-Tercan arasındaki bölgenin oluşturduğunu ifade eder.¹¹⁸ Salvini, Diauehi’nin lokalizasyonu için, Erzurum’un kuzeyi ve Çoruh Vadisi’nin çevresini göstermektedir. Türk bilim adamlarından Çilingiroğlu, Daiaeni’yi Erzurum-Dumlu yakınlarına yerleştirir. Dayaeni/Diauehi Ülkesi hakkında ayrıntılı araştırma yapan M. Pehlivan, Dayaeni/Diauehi ülkesini Sarıkamış ile Aşkale arasına yerleştirmektedir. M. Pehlivan, A. Ceylan, A. Çilingiroğlu yaptıkları araştırmalar neticesinde Dayaeni/Diauehi Ülkesi hakkında önemli bilgiler elde etmişlerdir. Dayaeni/Diauehi Ülkesinin merkezi için en müsait yer olarak Erzurum ve Karasu Nehri’nin kaynağının çevresini öngörmekteyiz.

¹¹⁸ Günaşdı, *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, s. 128-129.

2.5.2.Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi

Urartu Krallığının, M.Ö. 860-840 tarihlerinde, Aramu/Arame liderliğinde Arzaşkun Bölgesi'nde kuruluş sürecini tamamladığı görülmektedir.¹¹⁹

Kuruluş aşamasını tamamlamış olan Urartu Krallığı M.Ö. 9. Yüzyılın sonlarında Diauehi üzerine iki sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin amacı, Urartu'nun kuzeyinde yer alan Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve Karadeniz'i egemenlik altına almaktır. Seferler sırasında Pasinler, Aşkale ve Erzincan'ın verimli ovalarından yararlanmak için Diauehi ile karşı karşıya gelinmiştir. Diauehi seferleri hakkındaki bilgilerimizi Yazılıtaş ve Zivin (Süngütaş) Yazıtlarından öğrenmekteyiz. Yazılıtaş Yazıtında şu ifadeler yer almaktadır:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şešetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua derki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin”

Diauehi ülkesini tam anlamıyla kontrol altına almak isteyen I. Argiştı (M.Ö. 786/80-764) Diauehi üzerine iki sefer düzenlemiştir.¹²⁰ I. Argiştı ilk olarak

¹¹⁹ Tarhan, M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, s. 6. Erzen, Urartu Tarihi, s 29-35. Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 132

Diauehi'nin başkenti Şaşılı'yu ele geçirdikten sonra, Zua şehrine yönelmiştir. Düzenlenen ikinci sefer neticesinde Diauehi, Urartu egemenliğine girmiştir.¹²¹

2.6. Urartu Hâkimiyeti

Urartu Devleti'nin başkenti olan Tuşpa çevresindeki ilk araştırmalar 19.yy başlarında yapılmıştır. Araştırmacı ve kâşifler tarafından yapılan bu ilk dönem çalışmaları genel olarak definecilerin yapmış oldukları kaçak kazı izlerinden hareket edilerek yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar Tuşpa ve Toprakkale çalışmalarından sonra Rus bilim adamlarının Transkafkasya'daki kazı ve Yüzey Araştırmaları sonrasının devamında Urartu çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Urartu tarihi araştırmaları 19. yüzyılın başlarından itibaren görülmektedir. Urartular hakkında ilk bilgileri, çok az da olsa Antik ve Orta Çağ yazarları vermekte ve Urartulardan bahsederken Asur'un parçası olarak ele almaktadırlar. Türk bilim adamlarının ise 1960'dan itibaren bölgede çalışan yabancı bilim adamları ile birlikte çalıştığını görmekteyiz. Erzincan-Altın-tepe'de Tahsin Özgüç ile başlayan ilk çalışmalar, 1959-1969 yılları arasında devam etmiştir. Bu çalışmaları 1959-62 yılları arasında Ernis-Evditepe kazıları, Toprakkale kazıları izlemiştir. Afif Erzen tarafından Çavuştepe'de 1961'de yapılmış olan kazılar diğer önemli çalışmalar arasındadır. 1967 yılında Erzen'in kurduğu "Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi" belki de Urartu çalışmalarının Türk bilim adamları tarafından yönetilmesi yönünde yapılan en önemli adımlardandır.¹²²

Afif Erzen'in 1967 yılında kurduğu "Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi"; Türk bilim adamlarının Urartu araştırmalarına yönetilmesi yönünde yapılan en önemli adım olarak görülmektedir. Ayrıca diğer Urartu çalışmaları ise, 1974'de Afif Erzen, Veli Sevin ve Oktay Belli'nin Giyimli kazıları,

¹²⁰Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s.34-40. Günaşdı, *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, s. 133.

¹²¹Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s 36 -38.

¹²² Yasin Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s.46.

Kemal Balkan'ın Giriktepe ile Anzavurtepe'de yapmış olduğu kazıları, 1975'de Dinçolların Urartular hakkında yaptıkları epigrafik çalışmaları gösterilebilir.¹²³

Urartu sözü komşuları olan Asurlar'ın kendilerine vermiş olduğu isim olan Urartu kelimesi; memleket, devlet ve o devletin halkına vermiş oldukları isimdir. Urartular hakkında araştırma yapan araştırmacılar başlangıçta bunlara “Haldi” ismini vermişlerdir. Urartular'da kendilerine Haldi olarak bahsetmişlerdir. Bu ismin Urartu belgelerinde Baş tanrı olduğu en başından beri biliniyordu. Buna rağmen yapılan ilk araştırmalarda araştırmacılar tarafından bu ismi vermekte çekinmiyorlardı. Bu ismin kullanılmasında; Bizans kaynaklarının Anadolu'nun doğusunda Haldiya denilen bir eyaletin bulunduğundan bahsetmiş olmaları da etkili olmuştur.¹²⁴

Urartu Krallığı'nın kurulmuş olduğu siyasi coğrafya, hemen hemen Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamını içine almaktadır. Fakat Doğu Anadolu Bölgesi tanımladığımız alan, ülkemizin sınırları içinden çok daha fazla alanı yani Urmiye Gölüne kadar uzanmaktadır.¹²⁵

Urartu Devleti, Asur başta olmak üzere askeri gücü büyük olan çağdaşlarıyla mücadelelerde bulunmuştur. Kuruluş döneminde sadece Van Gölü ve çevresine hâkim olan Urartu Devleti, MÖ 8. yy ilk döneminde, batıda Malatya sınırlarından doğuda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Aras Nehri'nden güneyde Toros Dağları'na, güneydoğuda Urmiye Gölü havzasına kadar geniş bir alana hâkim olduğunu kaynakların ışığında anlayabilmekteyiz.¹²⁶ Urartu'nun M.Ö. 13. yy itibariyle “Arkaik Çağı” veya “Beylikler Dönemi” olarak isimlendirilen dönem hakkında gereken bilgiyi Asur yazılı kaynaklarından ulaşabiliyoruz. Bu belgelerde Urartular'ın kazandığı zaferlerden, iç örgütlenişine, askeri ve nüfusu hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Hitit ve Mitanni Devleti'nin 13. yy da tarih sahnesinden silinmesiyle, farklılaşan siyasi yapıyı kendi lehinde kullanmak isteyen Asurlular, Önemli gördükleri Doğu Akdeniz ticaretini ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan zengin

¹²³ Oktay Belli, Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2004, s. 13-44.

¹²⁴ Kemal Balkan, “Urartuların Kökeni ve Dilleri”, *Belleten Dergisi*, C:47,S:191-192, (Temmuz-Ekim 1984), s. 513.

¹²⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 7.

¹²⁶ Pınar Pınarcık, Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Önerileri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:27, S:2, (Aralık 2012), s. 460-461.

madenleri elinde bulundurarak bölgedeki gücünü daha çok artırmak istemiştir. Fakat istikrarlı şekilde devam eden Arami göçleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu durumu lehine kullanacak olan Uruatri ve Nairi beylikleri I. Sarduri döneminde bir araya gelerek Tuşpa'yı başkent yapmış, Urartu Krallığının kurulmasında etki sahibi olmuşlardır.¹²⁷

Doğu Anadolu merkezli feodal beyliklerinin veya kabilelerinin siyasi birliğini gerçekleştirerek bir devlet haline gelmesi M.Ö. 9.yüzyılın ortalarında olabilmektedir. Bu durumda Asur kralı II. Salmanasar (M.Ö. 858-824) birkaç defa Fırat'tan Dicle kaynaklarına kadar uzanan Urartu ülkesini idare eden kral Aramu'ya karşı mücadele etmeye mecbur olmuştur. Bu dağlık ve güç şartlara sahip ülkeyi devamlı olarak hakimiyet altında tutmak ise Asurlular için mümkün olamamıştır. Daha sonraki süreçte Lutipri'nin oğlu Kral Sarduri Tuşpayı başkent yaparak, Urartu Devletini sistemli olarak kurmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgileri Tuşpa'daki Madır Burcu (Sardur Burcu)Yazıtı'ndan anlamaktayız. Yazıtın içeriğini inceldiğimizde Sarduri ile Arame'nin kan bağıının bulunmadığını da öğrenmekteyiz.¹²⁸ Bu yazıtta şu ifadeler yer alır:¹²⁹

*“...Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim...”*¹³⁰

Aramudan sonra tahta sırasıyla, I. Sarduri (M. Ö. 840-830), I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (M.Ö.830-820), Menua (M.Ö.810-785/780), I.Argiştı (M.Ö. 785/780-760) ve

¹²⁷ Belli, Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi, s.13-44, Pehlivan, *Daya(E)Ni / Diau(E)Hi (Uruatri - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*,s.40-43.

¹²⁸ Oktay Özgül, *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011, s.40-43.

¹²⁹ Yavuz Günaşdı, *Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, s.40-43.

¹³⁰ Özgül, *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, s.102.

II. Sarduri (MÖ. 760-730) bu dönemde Urartu Devleti çok güçlü bir devir yaşamıştır.¹³¹

Menua kral olduğu zaman O'nun en büyük hedefi Asur'un gerileme durumunu kendi lehine çevirerek, bu durumdan istifade etmeyi sağlamak olmuştur. Asur'un ekonomisinin temeli olan ve hammadde ihtiyacını karşıladığı yolları ele geçirerek Asur Devletini zayıflatmak gibi strateji geliştirmiştir. Kral Menua bu hedefini gerçekleştirmek için Urmiye Gölü'nün güney kıyılarında bulunan Mannai ülkesine karşı bir sefer düzenlemiştir.¹³²

Urartu Devletinin en geniş sınırları: kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, kuzeybatıda Erzincan'a güneydoğuda Urmiye gölünün güney kıyılarına, batıda Fırat Nehri ve Toros silsilelerine, doğuda ise Hazar Denizi yakınlarına değin uzanan geniş bir alana yayılmıştır.¹³³ Ele geçirilen yeni topraklarda Urartu Devletinin ihtiyaçları doğrultusunda askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kurulmuştur.

Aras Irmağı'nın kuzeyinde Erabuni (Arin Berd) ve kendi adını verdiği Argişt-Hiniliye (Armavi Blur) ele geçiren I. Argişt, Van bölgesinde kendi adıyla anılan Sarduri-Hinili (Çavuştepe) ile batıda Fırat kıyısındaki Tumeişki (Habibuşağı) ve doğuda da İran Azerbaycan'ın da ve Tebriz'in kuzeyindeki Libliuniyi (Segindel) ülkelerine yeni birer merkez olarak kazandıran II. Sarduri Urartu Devletinin egemenlik alanını genişleterek hâkimiyetlerini Torosları aşp Suriye'ye doğru genişletmişlerdir.¹³⁴

Urartu tahtına, II. Rusa'nın ölümü üzerine yerine oğlu III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Sarduri babasının izlediği politikayı devam ettirerek, Assurbanipal'e elçiler göndermiş ve kendisine gönüllü olarak Asur'un hâkimiyetini kabul ettiğini bildirmiştir. Urartu Krallığının tarihindeki gücü ve önemi II. Rusa'nın ölümünden sonra kaybolmaya başlamıştır. Urartu Devletinin bu zayıflaması döneminde Asur Devleti'de eski gücünü kaybetmiştir. Bu dönemde gittikçe artan Med gücü Urartu

¹³¹ Günaşdı, *Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s.46.

¹³² Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, s.58. , Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, s.179-182. ,Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 1982, s. 179-187.

¹³³ Günaşdı, *Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 47.

¹³⁴ Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu" *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S:11, 1989,s. 49.

Devleti'ni güç durumunda bırakmıştır.¹³⁵ İskitlerle ile anlaşarak Ninova Kentinin alınmasında önemli rolü olan Medler'in, Asur gücünün zayıflamasında çok ciddi etkisi olmuştur. M.Ö. 609'a kadar Harran'a kadar çekilen Asur İmparatorluğu, M.Ö. 605'de Karkamış'ın da kaybedilmesiyle artık Asur İmparatorluğu tamamen yıkılmıştır.¹³⁶ Urartu Devleti hakkında bilgi veren en son kaynak Babil Kroniğidir. (M. Ö. 609) bu kaynakta "Urartu Topraklarına kadar ilerlendiğinden bahsedilmiştir. M. Ö. 7.yy sonlarına kadar Medler'in Urartu ülkesine müdahalesi konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹³⁷ Çavuştepe Kazıları sırasında İskit tarzı ok uçları buluntuları ve yangın tabakalarının görülmesi, Çavuştepe'nin İskit saldırıları sonucunda yıkıldığını göstermektedir.¹³⁸

Urartu Kral Listesi:

Aramu (İ.Ö. 850-840)	II. Argiştı (İ.Ö. 714-685)
I. Sarduri (İ.Ö. 840-830)	II. Rusa (İ.Ö. 685-645)
İşpuini (İ.Ö. 830-810) III.	Sarduri (İ.Ö. 645-635)
Menua (İ.Ö. 810-786)	(IV. Sarduri) Erimena (İ.Ö.635-625)
I. Argiştı (İ.Ö. 786-764)	III. Rusa (İ.Ö. 625-609)
II. Sarduri (İ.Ö. 764-735)	IV. Rusa (İ.Ö. ? – 585)
I. Rusa (İ.Ö. 735-714)	

Erzincan Bölgesi'nde yer alan başlıca Urartu merkezleri arasında; Altın-tepe Küçük Höyük, Elmağaçı Höyük, Karakaya Kalesi, Kalecik-tepe Höyük, Çadirkaya (Pekerici) Höyük, Üzümlü Kalesi yer almaktadır.

¹³⁵ Günaşdı, *Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 49.

¹³⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.102. , İlhami Durmuş, *İskitler(Sakalar)*, Ankara, 2008, s. 35-36. Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005, s. 45.

¹³⁷ Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, s.214. , Mirco Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, s.114-120. *Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular*, s.40.

¹³⁸ Afif Erzen, *Çavuştepe I M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978, s. 1-5.

2.6.1. Urartu Kültür ve Medeniyeti

2.6.1.1. Urartu Mimarisi

Urartu Devleti'nin kurulduğu coğrafyayı değerlendirdiğimizde, Urartu öncesinde herhangi bir yapılaşmanın görülmediğini biliyoruz. Urartu Devletinin kurulduğu coğrafi şartları göz önüne alırsak ele geçirdiği ülkeleri başlarına birer vali (ENNAM) atamasıyla merkezi idareyi kurdukları anlaşılmaktadır.¹³⁹ Urartu Devlet yönetiminde alınan ülkeler valiliklere ayrılmış ve merkezi devlet yönetimine bağlanmıştır. Valiliklerin emrinde bulunan her çeşit erzak ve malzeme merkezi krallığın hizmetine hazır halde bulundurulurdu. Urartu Devletinin sınır bölgelerinde, krala bağlı beylikler bulunmaktaydı. Krala vergi vermekle yükümlü olan bu beylikler, kendi içlerinde bağımsız hareket etmiştir.¹⁴⁰ Urartu Devleti, hâkim oldukları topraklarda plânlı imar çalışmalarını da ihmâl etmemiştir. Almış oldukları toprakları tarım ve hayvancılıkla bayındır hale getirdikleri hem yazılı belgelerden hem de Urartu bölgesinde yapılan kazı ve yüzey araştırmalarından anlaşılmaktadır. Van Gölü'nün tuzlu suyu tarımda kullanılamamasından dolayı ve yine Urartu Devleti'ndeki su kaynaklarının yetersiz olması sonucu Urartu su politikasında önemli gelişmeler olmuştur. Kısıtlı bulunan su kaynaklarını kullanabilmek ve tarımda sürekliliği sağlamak amacıyla sulama kanalları gölet ve barajlar yaptırılmıştır.¹⁴¹ Savunma amacıyla kale ve dini yapıları imara ve açık hale getirmişlerdir. Urartu Devleti döneminde yapılmış olan kalelerin belirli bir standart yoktur. Kalelerin plan ve ölçüleri genel olarak arazinin şartlarına ve toprak yapısına göre yapılmıştır. Urartu Devleti kalelerini genellikle sarp kayalıklara yaparak savunması kolay yerleri tercih etmiştir.¹⁴² Urartu kaleleri, kare ve dikdörtgen tarzda üst üste dizilmiş taşlardan inşa edilmiştir. Kiklopik tarzda poligonal trapezoidal yöntemle yapılmıştır. Urartu Devleti

¹³⁹ Veli Sevin, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1979.s.160-169. Salvini, *Urartu Tarihi*,136.

¹⁴⁰ Taner Tarhan, "Tuşpa-Van Kalesi Demirçag'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 191-200.

¹⁴¹ Belli, Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması, s. 394.

¹⁴² Salvini, *Urartu Tarihi*, s.111.

Kiklopik tekniği M. Ö. 9. yy'dan başlayarak, 7. yy'a kadar yaygın olarak kullanmışlardır.¹⁴³

Urartu Devleti su ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kalelerin su kaynağı olan tarafına kaya basamağı yapmayı gelenek haline getirmiştir. Kaleler bazen tek surla bazen de çift sıralı surlarla çevrilerek yapılmıştır. Urartu Kalelileri genel olarak yüksek ve savunması kolay kayalıklara yapılmış olsa da Aşağı Anzaf gibi kalesinde olduğu gibi yolları ve maden yataklarını kontrol edebilmek amacıyla yüksek olmayan yerlerde de inşa edilen kaleleri görebilmekteyiz.¹⁴⁴

Urartuluların evlerini basit moloz taşlardan yaptıklarını ve bu evlerin döşemesinde ise bu coğrafyada fazlaca bulunan kil kullandıklarını görmekteyiz. Temelindeki taş duvarın üzerine küçük taşlarla karıştırılan bir çamur tabakası serilir. Sonrasında üzeri önce ahşapla örtülüp ardından çamurla sıvanmış tepe örtüsü ile kaplanır. Bu evlerin güvenliğini sağlayabilmek ve ısı tasarrufu elde etmek için olsa gerek, evler birbirine bitişik olarak yapılır ve bu evler ortak bir avluya açılırdı. Urartu Devleti'nin genişlemesiyle birlikte kerpiç duvarla inşa edilmiş evler ortaya çıkmıştır.¹⁴⁵

2.6.1.2. Keramik

Urartu keramiğinin klasik bir biçimde açıklamak çok kolay değildir. Çünkü M. Ö. I. binde Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde birden fazla kültürel miras bulunmaktaydı. Bu kültürel mirasın keramik özellikleri, elde yapılan ya da yavaş dönen bir çömlekçi çarkında yapılan pembemsi, açık kahve açkılı ve kiremit renkli keramiklerdir.¹⁴⁶

Keramik üretimi başkentte ve büyük kalelerde oluşturulan devlet atölyelerinde belirli bir kural çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Hızlı dönem çarkla üretilen yapılan bu keramiklerin zaman içinde merkezden uzakta olmanın etkisiyle bölgeselleştiği ve

¹⁴³ Altan Çilingiroğlu, Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe, *Anadolu Araştırmaları*, S:8, Ankara, 1980, s. 191-203.

¹⁴⁴ Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, C:1, (Mayıs 2005), s. 24-28.

¹⁴⁵ Mehmet Tarhan-Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S:4-5, Ankara, 1976-1977, s.273-304.

¹⁴⁶ Osman Sümer, Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında, *Anatolia*, S:6, 1961,s.245.

kalitesinin düştüğü görülmektedir. Büyük farklılaşma yönetim merkezi niteliğindeki büyük kalelerde bir nebze düzeltilmiş ise de tüm Urartu coğrafyasında tek tip bir keramik üretimi sağlanamamıştır. Urartular, Merkezde ve merkeze yakın olan yerlerde ise belirli bir standart içerisinde bir stil gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Bölgesel atölyelerde farklı fırınlama, kullanılan kilin kalitesi ve katkı malzemelerindeki farklılıklardan dolayı keramik yapımında çeşitlilik izlenebilmektedir. Yukarıda ele aldığımız bölgesel keramik farklılıklarının sosyal sınıflara göre de yaşandığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁷

Üst tabaka veya saray için yapılan çanak çömleklerin, Urartu Devleti'nde yapılan madeni kapların taklitidir. Bunlar; Kırmızı, parlak, iyi pişmiş cilalı, ince cidarlı bianili çanak çömleklerdir. Şekil olarak ise; genellikle dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar, şişkin karınlı yuvarlak veya yonca ağızlı halka dipli testiler, yüksek ayaklı kadehler ve tabak şekilleri kullandıklarını görmekteyiz. Halk için yapılan normal keramiklerin ise daha basit olarak üretildiğini görmekteyiz. Fakat halk için yapılan çanak çömleklerde istisnai kırmızımsı veya devetüyü renkleri tercih edilmiştir. Fakat bu çanak çömlek yapısı dışında, depolama amacıyla yapılan büyük pithoslarda yoğun olarak üretilmiştir. Kalın cidarlı ve genellikle boyunlarında hiyeroglif veya çivi yazısından kapasiteleri yazılan bu kapların yarıya kadar toprağa gömülerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir de dini ritüeller için ritonlar, hayvan motifli tutamaklı kaplar, ayakkabı şeklindeki kil malzemeler de Urartu'nun kullandığı kaplar arasında bulunmaktadır.¹⁴⁸

2.6.1.3 Madencilik

Doğu Anadolu Bölgesinin sahip olduğu zengin maden yataklarını çok iyi değerlendiren Urartu Devleti, bu coğrafyanın geniş sahasına egemen olmuştur. Urartu Devleti bölgenin zengin maden yataklarını ustaca kullanarak Anadolu ve Ön Asya'nın en büyük madenci Devleti durumuna gelmiştir. Aslında Urartu Devleti'nin

¹⁴⁷ Veli Sevin, Urartu Çanak, Çömlekçiliği, *Arkeoatlas*, S:4, İstanbul, 2005, s.104-105.

¹⁴⁸ Emre Kutlu, Altıntepe'de Urartu Seramiği, *Belleten Dergisi*, C:33, S:131, (Temmuz 1969), s. 284. Sevin, Urartu Çanak Çömleği, s.105. Sümer, *Urartu Pişmiş Toprak Eserler Hakkında*, s.245.

bu kadar kısa sürede geniş bir alana hâkim olmasında en büyük etken buldukları coğrafyadaki maden yataklarını etkin olarak kullanmış olmalarıdır.¹⁴⁹

Yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan at koşum takımları, metal objeler, iş araçları silahlar Urartu madenciliği hakkında bize çok değerli bilgiler vermektedir. Van Gölü'nün yakınında bulunan Ernis ve Kara Gündüz'de Erken Demir Çağına ait olduğu düşünülen mezarlarda, demir ziynet eşyası ve tören amaçlı yapıldığı bilinen silahlar ele geçirilmiştir. Dövme ve dökme tekniğinin hünerli bir şekilde kullanıldığı maden eserler arasında, altın ve gümüş ziynet eşyaları, fibulalar, tunçtan yapılmış kemerler, hayvan ve insan heykelcikleri, boğa başlı kazanlar, tahtlar, miğferler, şamdanlar, kılıç ve ok uçları Urartu madenciliği hakkında değerli bilgiler vermektedir.¹⁵⁰

Urartu Devleti şimdiki bilgilerimize göre madenlerini genel olarak üç bölgeden temin etmiştir. Birinci bölge olan Adıyaman-Malatya-Elazığ ve Tunceli'den genellikle, altın, gümüş, bakır ve demir elde ediyorlardı. İkinci bölge olan Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman bölgesinden ise gümüş, kurşun ve bakır çıkarıyorlardı. Urartu Devleti'nin üçüncü maden bölgesi ise Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri bölgesi olarak tespit edilmiştir.¹⁵¹

2.6.1.4. Sulama Sistemi

Doğu Anadolu ve Van Bölgesi'ndeki arkeolojik buluntular, düzenli olarak ilk tarımsal ve sulama faaliyetlerinin Urartu Devleti zamanında başladığını göstermektedir. Urartu Devleti yapmış olduğu geniş sulama sistemi ile kapsamlı tarımsal üretime geçmiştir. Bu sayede yerleşik hayat daha sağlam temeller üzerine inşa edilmeye başlanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi dağlık bir alanda olduğundan, su ihtiyacının büyük bir çoğunluğu bahar aylarında karların erimesiyle birlikte doğal

¹⁴⁹ Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s.91.

¹⁵⁰ Oktay Belli, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması*, 3. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Mayıs1985), s. 369.

¹⁵¹ Oktay Belli, *Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, s. 371-379.

barajların doldurulmasından elde ediliyordu. Oldukça az olan bu suyun daha verimli kullanılması için düzenli kanallarla dağıtılması zorunlu olmuştur.¹⁵²

Doğu Anadolu coğrafyası tarihte birçok şiddetli deprem geçirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde yapılan su ile ilgili yapılar bu depremlerde karton gibi çökerken, Urartu Devleti tarafından inşa edilen yapıların ise çok daha az etkilendikleri görülmektedir. Urartu su mühendisleri depreme karşı önlem almamış olsalardı bu yapıların hiç birinin günümüze kadar ulaşmış olması beklenemezdi.¹⁵³

Urartu Devleti daha önce herhangi bir yerleşim olmamış olan bölgelerde, baraj, sulama kanalı ve alt yapı hizmeti götürülerek bu alanların yerleşime uygun hale getirmek istemiştir. Urartu Devleti bu politikasını gerçekleştirmek amacıyla dışarıdan insanları ülkesine getirerek bu yerleşim alanlarında iskân ettirmeyi bir yöntem olarak kullanmıştır.¹⁵⁴

2.6.1.5. Ulaşım ve Yollar

Urartu Devleti'nin güç ve engebeli Doğu Anadolu coğrafyasında önem verdikleri bir diğer altyapı sistemi ise yapmış oldukları karayolu sistemidir. Urartu Devleti'nin oldukça geniş bir alana egemen olduğunu bilinmektedir. Bu geniş alan içinde hâkimiyeti sağlamak ve kontrol altında tutabilmek için eyaletler arasında hızlı, güvenli ve kesintisiz bir yol şebekesine ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla yapılan ve günümüzde bir kısmı hâlâ kullanılan bu yollar, Urartu Kralları tarafından yaptırılmıştır.¹⁵⁵ Ulaşımın bu kadar gelişmesi sayesinde önemli ticaret yollarının bu coğrafyadan geçmesini de sağlayabilmişlerdir. Urartu Devleti kendisi için çok önemli olan gümüş ve demir gibi hammadde kaynaklarına yalnız Muş Ovası ve Bingöl Dağları üzerinden ulaşılabilir. Bu arazinin zor şartları ulaşımın gelişmesinde bir diğer önemli etken olmuştur.¹⁵⁶ Sonuç Olarak Urartu Devletinin

¹⁵² Özgül, *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, s.40-43.

¹⁵³ Murat Katar, Urartu Devleti'nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages*, C:9,S:4, 2014,s.636.

¹⁵⁴ Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolu Araştırmaları*, S:9, 1983, s. 321.

¹⁵⁵ Oktay Belli, Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, S:1, İstanbul, 2000, s. 409.

¹⁵⁶ Katar, Urartu Devleti'nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış, s. 637.

kurduğu geniş yol şebekesi ile ülkenin merkezi otoritesini, ticaretini, haberleşme ve ekonomisini koruyabildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁷

2.6.1.6. Dil ve Yazı

Urartu Devleti ve halkı Hurriler ile birbirine benzeyen bir dili kullanmışlardır. Gramer ve temel ilkeler bakımından bu iki dil aynı filolojik temele dayanmaktadır. Bu dilleri karşılaştırdığımızda; fiiler ya geçişsizdir ya da edilgendir. Her iki dilde de kullanılan sözcüklerin büyük bir bölümünün aynı olduğu görülmektedir. Örnek olarak:

Hurricce

İbri/ewri: kral

Ar: vermek

Hurati: savaşçı

Umini: ülke

Taze: armağan

Urartuca

Evri: efendi, kral

Ar(u) : vermek

Haradi: savaşçı

Ebani: ülke

Tase: armağan

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Urartucanın, Hurri dilinin bir lehçesini oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.¹⁵⁸ Ermeniler dillerindeki sözde ortaklığa dayandırarak Urartular'ı (M.Ö. 9.-6. Yy arası) ataları olarak göstermeye ve dolayısıyla bölgenin gerçek sahibi olduklarını kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Oysaki yapılan filolojik çalışmalar, Ermenilerin kullandığı dilin, Hint-Avrupa kökenli dillerden olduğunu açık ve net bir biçimde ortaya koymuştur. Buna karşılık Urartuların dili, M.Ö. 3. bin yılda Doğu Anadolu'nun yaklaşık tamamı ile Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümünde oturan ve bilim adamları tarafından Proto-Türkler oldukları ileri sürülen Hurri kavminin diliyle akraba olup, Asya orijinli dillerdendir. O halde, Ermenilerin böyle bir çabada bulunmaları, tamamıyla yersiz ve

¹⁵⁷ Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları*, S:11, 1989, s.50.

¹⁵⁸ Ertan Kuşçu, *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2005, s.5.

yanlıştır. Çünkü filolojik açıdan, böyle bir görüşün haklılığına asla imkân yoktur. Urartu Devleti'ne muhakkak bir akraba aranıyor ise bu mutlaka Türkler olmalıdır.¹⁵⁹

2.6.1.7 Din ve Ölü Gömme

Urartu halkının da, o zamanlarda Anadolu'da yaşayan diğer devlet halklarının inanışlarında görüldüğü gibi çok tanrılı bir inanışa sahip olduklarını görmekteyiz. Merkezi yapıyı her zaman korumaya çalışan Urartu Devleti, ele geçirdiği ve geniş bir coğrafyada yaşayan birbirleriyle ayrı ve kapalı toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirmiştir. Urartulaştırma amacı ile kurdukları dinde, bu toplulukların kutsal saydıkları bölgesel ve yerel tanrılarını da içine alan bir devlet pantheonu oluşturmuşlardır.¹⁶⁰

Urartu dini ve tanrıları ile ilgili bize en ayrıntılı bilgiyi veren yazıt, Van'da, Toprakkale'nin de bulunduğu Zimzim Dağı'nın göle bakan yamacında bulunan kaya nişi içinde yer alan Meherkapı Yazıtıdır. Yazıt halk arasında “Kör Kapı”, “Hazine Kapısı” veya “Yalancı Kapı” olarak da adlandırılmaktadır. Bu yazıt Kral Sarduri'nin oğlu İşpuini'ye aittir. Bu yazıt, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Yazıt 4 m yüksekliğinde, 2.70 m genişliğindedir. Niş içinde bulunan yazıt iki defa tekrarlanmıştır. Yazıtta, Urartu panteonunda kutsal sayılan 79 tanrı ve tanrıçanın adı ve bu tanrı ve tanrıçalar için kurban edilecek hayvanların cinsleri ve sayıları belirlenmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁹ Ekrem Memiş, Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk, Ermeni İlişkileri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C:7, S:1, (Haziran 2005), s. 10. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, s. 153.

¹⁶⁰ Oktay Belli, Urartularda Totemcilik Sorunu, *Anadolu Araştırmaları*, S:7, 1979, s. 29.

¹⁶¹ Pınar Albayrak, *Urartularda Dini Yapılar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2014.

Meher Kapı Tanrıçalarının Listesi Şöyledir: ¹⁶²

Kurban Cinsi ve Adedi

- 1 - Tanrı Haldi - 17 Boğa 34 Koyun
- 2 - Tanrı Teişeba - 6 Boğa 12 Koyun
- 3 - Tanrı Şiuini - 4 Boğa 8 Koyun
- 4 - Tanrı Hutuini - 2 Boğa 4 Koyun
- 5 - Tanrı Turani - 1 Boğa 2 Koyun
- 6 - Tanrı Ua - 2 Boğa 4 Koyun
- 7 - Tanrı Nalaini - 2 Boğa 4 Koyun
- 8 - Tanrı Şebuti - 2 Boğa 4 Koyun
- 9 - Tanrı Arsimela - 2 Boğa 4 Koyun
- 10 - Tanrı Anapša - 1 Boğa 2 Koyun
- 11 - Tanrı Diduaini - 1 Boğa 2 Koyun
- 12 - Tanrı Şelardi - 1 Boğa 2 Koyun
- 13 - Tanrı Haldi'nin Silahları'na - 1 Boğa 2 Koyun
- 14 - Tanrı Atbini - 1 Boğa 2 Koyun
- 15 - Tanrı Kuera - 1 Boğa 2 Koyun
- 16 - Tanrı Elipri - 1 Boğa 2 Koyun
- 17 - Tanrı Taraini - 1 Boğa 2 Koyun
- 18 - Tanrı Adaruta - 1 Boğa 2 Koyun
- 19 - Tanrı İrmuşini - 1 Boğa 2 Koyun
- 20 - Tanrı ILU aluse uruliliue siuali - 1 Boğa 2 Koyun
- 21 - Tanrı Alaptuşini - 1 Boğa 2 Koyun

¹⁶² B. Piotrovskiy, Urartu Dini, (çev. İsmail kaynak) , *A.D.T.C.F Dergisi*, C:23, S:1.2, 1942,s.38-39-40.

- 22 - Tanrı Erina - 1 Boğa 2 Koyun
- 23 - Tanrı Šiniri - 1 Boğa 2 Koyun
- 24 - Tanrı Unina - 1 Boğa 2 Koyun
- 25 - Tanrı Aiaini - 1 Boğa 2 Koyun
- 26 - Tanrı Zuzumaru - 1 Boğa 2 Koyun
- 27 - Tanrı Hara - 1 Boğa 2 Koyun
- 28 - Tanrı Araza - 1 Boğa 2 Koyun
- 29 - Tanrı Ziukuni - 1 Boğa 2 Koyun
- 30 - Tanrı Ura - 1 Boğa 2 Koyun
- 31 - Tanrı Artsibedini - 1 Boğa 2 Koyun
- 32 - Tanrı Arni - 1 Boğa 2 Koyun
- 33 - Tanrı Haldi'nin iniriasie'sine - 1 Boğa 2 Koyun
- 34 - Tanrı Haldi'nin alsuisie'sine - 1 Boğa 2 Koyun
- 35 - Tanrı Haldi'nin dirusie'sine - 1 Boğa 2 Koyun
- 36 - Tanrı Haldi'nin Savaşçılığı'na - 2 Boğa 4 Koyun
- 37 - Tanrı Teišeba'nın Savaşçılığı'na - 2 Boğa 4 Koyun
- 38 - Tanrı Artuaraš - 2 Boğa 4 Koyun
- 39 - Tanrı Arda şehri(Musašir) Kenti Tanrısı'na - 1 Boğa 2 Koyun
- 40 - Tanrı Qumenu Kenti Tanrısı'na - 1 Boğa 2 Koyun
- 41 - Tanrı Tušpi - 1 Boğa 2 Koyun
- 42 - Tanrı Haldi'nin Kenti'nin Tanrıları'na - 1 Boğa 2 Koyun
- 43 - Tanrı Artsuniuinu Kenti Tanrıları'na - 1 Boğa 2 Koyun
- 44 - Tanrı Haldi'nin deiše 'sine - 1 Boğa 2 Koyun
- 45 -Šuba - 1 Boğa 2 Koyun

- 46 - Tanrı Haldi Kapıları'na - 1 Boğa 2 Koyun
- 47 - Tanrı Eridia Kenti'nde Teişeba Kapılarına - 1 Boğa 2 Koyun
- 48 - Tanrı Uişini Kenti, Şiuini Kapılarına - 1 Boğa 2 Koyun
- 49 - Tanrı Elia - 1 Boğa 2 Koyun
- 50 - Tanrı Haldi'nin arnie'sine - 1 Boğa 2 Koyun
- 51 - Tanrı Haldi'nin usmasie'sine - 1 Boğa 2 Koyun
- 52 - Tanrı Haldi'nin susi 'lerine - 1 Boğa 2 Koyun
- 53 - Tanrı Talapura - 1 Boğa 2 Koyun
- 54 - Tanrı Qilibani - 1 Boğa 2 Koyun
- 55 -Memleketlerin Tanrısına - 1 Boğa 2 Koyun
- 56 -Dağlar (Sınırlar) Tanrısı'na - 1 Boğa 2 Koyun
- 57 -Suinina (Göller - Denizler Tanrısı) - 1 Boğa 2 Koyun
- 58 -Athananau Tanrılarına - 2 Boğa 14 Koyun
- 59 -... Tanrısı'na - 2 Boğa 14 Koyun
- 60 -İLĀNĪ Gamruti (Tüm Tanrılara) - 4 Boğa 18 Koyun

Melikişvili bu yazıtın üzerinde çok önemli ve ayrıntılı çalışmalar yapmıştır. Melikişvili bu tanrıların oldukça ikna edici bir tasnifini vermektedir. Bu listenin 1-63'e kadar olan kısmının erkek asıllı tanrılar, ondan sonra gelenlerin ise kadın asıllı tanrıçalar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ünlü olan ve ismi çok geçen kralları gurupta belirtmeyi uygun görmüştür.¹⁶³

Meherkapı'daki tanrı ve tanrıçalar listesinde Tanrı Haldi ismi sıkça geçmiştir. Bu yüzden Haldi, Urartu dini için merkezi bir rol almış ve baş tanrı olarak kabul edilmiştir. Bu tanrının etnik kökeni hakkında bilgimiz henüz yoktur. Tanrı Haldi'nin diğer tanrılardan farklı bir öneme sahip olduğunu kanıtlayan diğer bir delil ise, çivi yazılı metinler, bronz Anzaf kalkanı ve Haldi adına yapılan tapınaklar da tanrı

¹⁶³ Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.20-25

Haldi'nin önemli olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Haldi aslan üzerinde tasvir edilmiş ve çoğu zaman savaşçı bir şekilde tasvir edilmiştir. Anzaf Kalkanı'nda Haldi, diğer tanrılardan daha gösterişli, dairesel bir ışık demeti içinde savaşçı olarak tasvir edilmiştir.¹⁶⁴ Tanrı Haldi yazıtta 13 farklı şekilde ifade bulmuştur:

İlk Sırada: Haldi

13. Sırada: Haldi'nin silahları

33. Sırada: Haldi'nin gençliği

34. Sırada: Haldi'nin erişkinliği

35. Sırada: Haldi'nin yaşlılığı

36. Sırada: Haldi'nin savaşçılığı

42. Sırada: Haldi şehri tanrıları

44. Sırada: Haldi'nin *deiše*'si

46. Sırada: Haldi'nin kapısı

50. Sırada: Haldi'nin *arnie*'si

51. Sırada: Haldi'nin gücü

52. Sırada: Haldi'nin *susi*'leri

61. Sırada: Haldi'nin *nirible*'si¹⁶⁵

Urartu Devleti'nde tanrılar genel olarak insan şeklinde tasvir edilmektedir. Ancak bazı durumlarda bunların ilkel hallerine yani hayvan ve kuşların bazı özelliklerine benzetilmiş şekillerde de görmek mümkündür. Böylece tanrının başındaki başlıklar muhakkak boynuzludur. Bazı tanrı tasvirleri ise insan vücutlu ve kafalar hayvan şeklinde fantastik yaratıklar şeklinde gösterilmiştir.¹⁶⁶

Urartu Devleti Doğu Anadolu Bölgesi'nde birçok alanda standarda ve gelişime imza atmıştır. Mezar inşasında ve ölü gömme geleneklerinde ilkleri ortaya koymuş

¹⁶⁴ Oktay Belli, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2004, s. 42.

¹⁶⁵ Mahmut Bilge Baştürk, *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006, s.39-40.

¹⁶⁶ Piotrovskiy, *Urartu Dini*, s. 44-45.

olmaları önemlidir. Bu coğrafyada yeni oluşan siyasi denge, sosyal yapı, artan nüfus gibi nedenler ile çok önemli gelişmeleri de ortaya çıkarmışlardır. Ayrıca merkezî krallığın yöneticilerinin, yazıtlarındaki gösterişli unvanlarına yakışan anıtsal kaya mezarlarının yanında, coğrafyada artan nüfusun ihtiyacına da cevap verecek farklı şekilde gömü anlayışlarının ve mezar şekillerinin bir arada görüldüğü mezarlık alanları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ölü gömme yöntemlerinde ki değişimler, yani aynı alanda farklı ölü gömme yöntemlerinin görülmesi nüfusun gerek etnik gerekse sosyal alanda çeşitlendiğinin önemli göstergesi olmuştur.¹⁶⁷

Urartu mezarları hakkında bugüne değin çeşitli sınıflamalar ortaya koyulmuştur. Mezarların boyutları, kullandıkları yapı malzemeleri, inşa yöntemleri, planı gibi mimari özelliklerini tanımlayan isimlendirmelerin yanında, kral mezar odaları yönetici mezarları, halk mezarları gibi gömülen kişilerin sosyal sınıflarını belirten unvanlarla açıklama çabaları gösterilmiştir.¹⁶⁸

Urartu mezar geleneğine anıtsal kaya mezarları son derece önemlidir. Genel olarak Urartu Devleti'nin yerleşim alanı içinde önemli kalelerin inşa edildiği kayalıkların içi oyularak meydana getirilen kaya mezarları yönetici zümresinin, üst tabakanın veya doğrudan Kralın sülalesine ait kişilerin gömüldükleri mezar biçimlerini teşkil eder. En önemli örnekler, Kayalidere, Palu ve Erzurum Umudumtepe'de mevcut olan kaya mezarlarıdır. Bu şekilde yapılan mezarların giriş kapısından sonra ana salon ve bu salona bağlı birden fazla yan oda mezarın taban planını oluşturur. Genel olarak mezar çizgisinde bulunan kapı ile girilir.¹⁶⁹

Urartu Devleti'nde bir diğer mezar çeşidi de yer altı oda mezarları olarak bilinen mezar türleridir. Urartu coğrafyasında görülen en yaygın mezar türü bunlardır. Genellikle de üç ana başlığa ayrılır. Bunlar; yer altı taş örgü mezarları, yer altı kaya mezarları ve her ikisinin de birlikte uygulandığı mezar türleri olarak sıralanabilir. Taştan yapılmış oda mezarlardan en çarpıcı üç örneği çalışma alanımızın il sınırlarında bulunan Erzincan yakınlarındaki Altıntepe'de bulunmuştur.

¹⁶⁷ Erkan Konyar, *Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri*, *Urartu Doğu'da Değişim*, İstanbul, 2011, s.206.

¹⁶⁸ Veli Sevin, *Van Bölgesi Yüze Araştırması, Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1986, s.287-295. , Nevzat Çelik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 2000, s. 5.

¹⁶⁹ Konyar, *Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri*, s. 217.

Tepenin güney sırtlarında, ova seviyesinden 40 m. yükseklikteki alana inşa edilmiştir. Bunlardan I. No.lu mezar, 9,0 m uzunluğunda ve 4.50 m genişliğinde bir çukurun içinde yer almıştır. Birbirine kısa koridorlarla bağlanan üç dikdörtgen odadan meydana gelir. II. No.lu mezar üç odadan oluşmasına rağmen odalar aynı çizgi üzerinde yer bulunmaz. Birbirine yine koridorlarla bağlı olan mezar yapımında yontulmuş taş bloklar kullanılarak inşa edilmiştir. III. No.lu mezar ise tek odalıdır ve mezar duvarları içinde çok sayıda niş yapısı bulunmaktadır. Son senelerde Urartu yerleşim alanı içinde yürütülen sistematik kazılar, Urartu ölü gömme tarzlarına “küp mezarlar” olarak yeni bir yöntem daha eklenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Özellikle Van Kalesi, Harmantepe ve Suçatı kazılarından elde edilen buluntular, ölülerin dik ya da bükülerek küplerin içine gömüldüğünü ortaya çıkarmıştır. Van Kalesi Höyükteki örnekte, bir küpün ağzı boyun hizasından kırılarak, içine ölü yerleştirilmiş ve ölüünün üzeri iki kırık küp parçası ile kapatılarak gömü işlemi tamamlanmıştır. Ölü armağanı olarak bulunan eşyalar küp mezarın M.Ö. VII. yy ait olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır. Suçatı küp mezarının içerisinde ise tunçtan yapılmış bir kemer ölü armağanı olarak bırakılmıştır.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, s. 89.

III. BÖLÜM

3.ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER ve SONUÇLARI

Otlukbeli ilçesi ve çevresinde 2005-2014 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Otlukbeli, Tercan, Çayırılı ilçelerinde çalışmalarda bulunulmuştur. Bu kapsamda Otlukbeli ilçesinde 13 merkezde araştırma yapılmıştır. Bu arkeolojik merkezlerden bazıları 2005-2014 yılları arasında gerçekleşen Yüzey Araştırmaları sırasında ilk defa çalışılan arkeolojik merkez olma özelliği taşıırken, bazıları da daha önce gün yüzüne çıkarılmış olan merkez ve yerleşmelerdir. Yaptığımız Yüzey Araştırmalarında temel aldığımız nokta ise, bölgenin Eskiçağının şekillenmesinde Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Otlukbeli ilçesinin stratejik önemini vurgulamaya çalışmaktır.

3.1 Çayırılı

3.1.1. Haramidere Yerleşmesi

Çayırılı İlçesi'nin 10 km. kuzeydoğusunda yer alan Haramidere Yerleşmesi dağ silsilelerinin doğu ucunda bulunmakta ve geniş bir alana yayılmaktadır. Ovaya egemen konumda olan yerleşmenin kuzeyinden Karasu Irmağı ve Çayırılı- Mercan karayolu geçmektedir. Haramidere'de yapılan incelemelerde kaçak kazı izlerine rastlanılmıştır. Saygılı Höyükte olduğu gibi bu yerleşmenin de yangın geçirdiği kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan yangın tabakalarından anlaşılmaktadır. Toplanan keramikler Çayırılı Bölgesi'nin en zengin malzemesini vermektedir. Elde edilen keramikler İlk Tunç Çağı, Erken ve Geç Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği göstermektedir(Foto.1-2).¹⁷¹

3.1.2. Beykomu Höyük

Çayırılı ilçesinin 12 km. kuzeydoğusunda bulunan höyüğün kuzey-güney uzunluğu 13 m. doğu-batı uzunluğu 14 m. dir. Kuzeyinden geçen Karasu Irmağı'nın suladığı verimli Çayırılı Ovası'na egemen bir tepe üzerinde yer alır. Bulunduğu tepe

¹⁷¹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008, Erzurum, 2008, s.77.*

bir kum tepesi olup ovadan 50 m. yüksekliktedir. Höyükten toplanan keramikler, İlk Tunç Çağı'na, Geç Demir Çağı'na ve Orta Çağ'a aittir(Foto.3-4).¹⁷²

3.1.3. Mirzaoğlu Kalesi

Çayırılı ilçesinin 16 km. kuzeydoğusunda bulunan Mirzaoğlu Köyü'nün 3 km. kuzeyinde yer almaktadır ve batısından Çataksu Deresi geçmektedir. Ovadan 40 m. yüksekte bulunan kalenin en önemli özelliği ana kayaya oyulan kaya basamaklı su tünelinin bulunmasıdır. Kaya basamaklarının uzunluğu 2 m, genişliği 40 cm., yüksekliği 20 cm'dir. 70-80 basamaklı olduğu ifade edilen su tünelinin içerisi dolmuş olduğundan ancak 20 basamağına kadar inilebilmektedir. Kaya basamaklı su tünelinin hemen batısında daha geç dönemde ve horasan harcı ile yapılmış 1.60 cm. çapında bir sarnıç bulunmaktadır. Kaleden toplanan keramikler Demir Çağı ve çoğunlukla Orta Çağ özelliği göstermektedir(Foto.5-6).¹⁷³

3.1.4. Ozanlı Kalesi

Çayırılı ilçesinin sınırları içerisinde bulunan Ozanlı Köyü, Erzincan'a 113 km. Uzaklıktadır. Ozanlı Kalesi de köye 4 km. uzaklıkta, kalenin güneybatı kısmında bulunan odalar, ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. Ancak bu odaların hangi amaçla kullanıldığı ile ilgili bir yargıya varmak şimdilik mümkün değildir. Kalenin güney kesiminde yine kaya basamaklı bir tünel saptadık. Savunma amaçlı ya da suya ulaşmak için yapıldığı bilinen basamaklı tünellerin örneklerinden en yakın eski yerleşim merkezi olan Çadirkaya başta olmak üzere bölgede çok sayıda bulundurmaktadır. Kalenin doğu tarafında Ortaçağa ait mezar kalıntılarına rastlanmıştır.(Foto.7-8).¹⁷⁴

3.1.5. Çadirkaya (Pekerici)

Çayırılı ilçesi sınırları içerisinde bulunan Çadirkaya'nın Erzincan'a uzaklığı 104 km'dir. Urartu merkezi olarak bilinen Çadır Kaya'daki on dokuz Urartu kaya

¹⁷² Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.77.

¹⁷³ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.77.

¹⁷⁴ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.53.

mezarları, ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş temeller, kaya işaretleri ve kaya basamaklı tüneller en önemli verilerdir(Foto.9-10).

3.1.6. Balıklı Kalesi

Erzincan ili, Çayırılı ilçesine 4 km. uzaklıkta bulunan kale, Balıklı Köyü'nün içinde olup köyden yüksekliği 100 m.dir. 1,2 x 1,8 m. ebatlarında taş duvar örgüsüne rastlanmıştır. Moloz taş örgü sistemiyle oluşturulan duvar Orta Çağ'a aittir. Kalenin kurulduğu ana kaya, taş ocağı olarak kullanılmıştır. Tarihi yolların geçiş noktasında olması ve yapısal özellikleri nedeniyle bu kalenin gözetleme amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır(Foto.11-12).

3.1.7. Başköy Kalesi

Erzincan ili, Çayırılı ilçesinin 17 km kuzeybatısında Başköy'ün 3 km. güneybatısında ovidan 80 m. yükseklikte ovaya hâkim bir konumda bulunmaktadır. Kale aynı zamanda kuzeyinden geçen doğu-batı doğrultusundaki yolu kontrol altında tutmaktadır. 28 x 52 m. boyutlarında kalenin temelinden itibaren kesme taş ile yapılan kuzey ve güney sur duvarları ayakta kalmıştır. Kalenin batısında kayalara oyularak elde edilmiş 3,25 x 2,90 m boyutlarında bir su sarnıcı bulunmaktadır. Kaleyi önemli kılan unsurlardan biri de kalenin taşlarının içinde bulunan midye kabuklarıdır. Elde edilen keramiklerden, Demir Çağı'nda yerleşim gören kalenin daha sonra Orta Çağ'da yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır(Foto.13-14).¹⁷⁵

3.1.8. Sıraşlar Kalesi

Kale, Çayırılı ilçesinin 8 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kale ana kaya yapısına uygun olarak, dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Ana kayadaki taş işçiliği dikkat çekmektedir. Ana kayanın tıraşlanmış bir kısmı, adeta bir yazıt için hazırlanmış izlenimi vermektedir. Ancak üzerine herhangi bir kabartma resim yapılmamış veya yazıt yazılmamıştır. Kaledeki oldukça önemli bir veri de kör kapı olarak ifade edebileceğimiz yapının varlığıdır. Bu kör kapılar, benzerlerine Van Bölgesi'nde de rastladığımız kör kapıların, bölgedeki bir örneğini oluşturmaktadır.

¹⁷⁵ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.62.

Ayrıca kalede bulunan kayaya oyularak yapılmış su kanalı ve su tüneli bulunmaktadır. Kalıntılardan anlaşıldığına göre kale duvarları kiklopik taş tekniğiyle örülmüştür. Kalede önemli bir kutsal alanda tespit edilmiştir(Foto.15-16).¹⁷⁶

3.1.9. Saygılı Höyük

Çayırılı ilçesinin 8 km. doğusunda, yer alan Saygılı Köyü'nün 1 km. kuzeyindedir. Höyüğün yüksekliği 45 m doğu-batı uzunluğu 47 m ve kuzey-güney uzunluğu 36 m'dir. Höyüğün en dik yeri olan kuzey kesiminden dere geçmektedir. Höyüğün üstünde iş makineleri ile kaçak kazılar yapılmış ve höyüğün güneydoğusu büyük oranda tahrip edilmiştir. Höyükte kaçak kazılar sonucunda kırıldığı anlaşılan pithos parçalarına rastlanılmıştır. Yine kaçak kazı alanlarının incelenmesi sırasında höyüğün bir yangın geçirdiği tespit edilmiştir. Höyükten çıkarılan kesme taşların köylüler tarafından taşındığı ifade edilmiştir. Köyde yapılan araştırmalarda ise höyükten çıkarılan sağlam pithoslara rastlanmıştır. Höyükten toplanılan keramikler Geç Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği göstermektedir. Keramikler arasında Orta Çağ keramikleri çoğunluktadır(Foto.17-18).¹⁷⁷

3.1.10. Büyük Kalecik Höyük

Höyük, Çayırılı ilçesinin 27 km. kuzeybatısında yer alan Sarıgüney Köyü'nün 3 km. batısında bulunmaktadır. Esence Dağları'nın ve eski Erzurum-Erzincan yolunun kuzeyinde bulunan höyük ovadan 100 m. yüksekliktedir. Höyük zengin su kaynaklarının bulunduğu bölgede ve doğal bir tepenin üzerindedir(Foto.19-20).¹⁷⁸

3.1.11. Turnaçayırı Kalesi

Kale, Çayırılı ilçesinin 39 km. batısında yer alan Turnaçayırı Köyü'nün 1 km. güneyinde yer almaktadır. Ovadan 200 m. yükseklikte kurulan kalenin coğrafi konumu bölgeye tamamen egemendir. Kalenin kuzeyinden gelen Turnaçayırı Deresi kalenin güneyini dolaşarak doğuya doğru devam etmektedir. Gölet yapımı nedeni ile

¹⁷⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008, Erzurum, 2008, s.61.*

¹⁷⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008, Erzurum, 2008, s.76.*

¹⁷⁸ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008, Erzurum, 2008, s.78.*

kalenin çevresinde ve kalede iş makinelerinin yaptığı tahribat açıkça görülebilmektedir. Kalede tahribat nedeni ile az sayıda toplanan keramikler, Orta Çağ özelliği taşımaktadır(Foto.21-22).¹⁷⁹

3.1.12.Kalecik Kalesi

Çayırılı ilçesi Cennetpınar Köyü'nün 3 km. kuzeyinde yer almaktadır. 1800 m. yükseklikteki kalenin az da olsa duvar kalıntıları belirlenmiştir. Kale kuzeydoğu-güneybatı yönünde 35 m. kuzeybatı-güneydoğu yönünde 45 m. boyutlarındadır. Yapılan Yüzev araştırmasında bulunan keramik verileri Orta Çağ'a aittir(Foto.23-24).¹⁸⁰

3.1.13. Kurt Kalesi

Çayırılı ilçesi Cennetpınar Köyü'nden 8 km. uzaklıkta 1790 m. yükseklikte, Çayırılı'nın ve Cennetpınar Köyü'nün kuzeyinde yer almaktadır. Yükseklik bakımından çevreye egemen bir konumda olan kalenin duvar kalıntıları belirgin değildir. Keramik verileri Orta Çağ'a aittir(Foto.25-26).¹⁸¹

3.1.14. Toprakkale

Çayırılı ilçesinin 11 km. güneydoğusunda, Toprakkale Köyü'nün doğusunda yer almaktadır. Oğultaşı Deresi ile Toprakkale Deresi'nin birleştiği yerde kurulmuştur. Kalenin denizden yüksekliği 1760 m'dir. Sur duvarları fazla büyük olmayan moloz taşlarıyla yapılmış ve harç kullanılmamıştır. Keramik verileri Orta Çağ'a aittir.¹⁸²

3.1.15. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi

Çayırılı ilçesinin 45 km. güneydoğusunda bulunan Ortaköy'ün 2 km. güneydoğusundaki kale 1650 m. yükseklikte kurulmuştur. Bölgeye egemen bir

¹⁷⁹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.79.

¹⁸⁰ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.93.

¹⁸¹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.92.

¹⁸² Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.95.

konumdadır ve deniz seviyesinden 1650 m. yüksekliktedir. Yerleşim yerinin üzerinde duvar kalıntısı olduğunu düşündüğümüz moloz taşlarına rastlanmıştır. Bol miktarda sırlı ve sırsız Orta Çağ keramikleri bulunmuştur(Foto.27-28).¹⁸³

3.2 Tercan

3.2.1. Kalecik Kalesi

Kale Tercan ilçesi, Yaylacık Köyü'nün 500 m. kuzeybatısında yer almaktadır. 1599 m. yükseklikte kayalık bir tepe üzerinde bulunan kalenin köye bakan güney tarafında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmaz iken tepenin kuzeyinde ve batısında Erken Dönem Mimari Kalıntılar bulunmaktadır. Sur yatakları ana kayaya oyularak oluşturulmuştur. Kalenin güney ve kuzeyi sarp olup kuzeyinden gelip doğusunu dolaşarak Karasu'ya bağlanan Yaylacık Deresi geçmektedir. Kalenin hemen güneyinden doğu-batı yönünde Erzurum-Erzincan karayolu geçmektedir. Kale, Yaylacık Kalesi ve yaylacık Yerleşmesini görecektir konumdadır. Keramik verileri yönünden oldukça zengin olan kalede İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı keramiği tespit edilmiştir. Karaz Kültürünün batıya doğru yayılımında yeni bir merkez olması nedeni ile de kale büyük bir önem taşımaktadır(Foto.29-30).¹⁸⁴

3.2.2. Karacaören Yerleşmesi

Tercan ilçesinin 7,5 km. kuzeyinde yer alan Karacaören Köyü'nün 3,5 km. güneyinde bulunan yerleşme 1798 m. yüksekliktedir. Tercan Barajını görebilen çevreye hâkim bir konumda bulunmaktadır. Yerleşme zamanla tarla olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tarlanın sürülmesi sonucunda parçalanmış keramikler yüzeye çıkmıştır. Keramik verisi zengin olan yerleşme Orta Çağ özelliği taşımaktadır. Yerleşmenin 3 km. güneyinde herhangi bir özellik taşımayan 150-200 yıllık eski bir mezarlık tespit edilmiştir

¹⁸³ Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008, Erzurum, 2008, s.96.

¹⁸⁴ Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008, Erzurum, 2008, s.242.

3.2.3. Müftüoğlu Kalesi

Tercan ilçesinin 5 km. doğusunda bulunan Müftüoğlu Köyü'nün kuzeyinde yer alan ana kayaya yapılmıştır. Deniz seviyesinden 1605 m. yükseklikte olan kale Müftüoğlu Köyü'nden ise 38 m. daha yüksektir. Ana kayanın üzeri düzeltilerek bir zemin elde edilmiştir. Düzeltilen alanda sunak çukurunu andıran 15 cm. 20 cm. ve 13 cm. çapında oyuklar oluşturulmuştur. Bu oyukların derinliği ise 8-10 cm. arasında değişmektedir. Kalenin doğu tarafı uçurum olduğu için savunma kolaylığı sağlamıştır. Kalenin doğusundan gelerek batısını dolaşan kuru bir dere yatağı bulunmaktadır. Kale doğu-batı doğrultusunda olup ana kayaya oluşturulan sur duvarlarının az bir kısmı ayakta. Sur duvarları kiklopik teknikte oluşturulmuştur. Ana kaya üzerindeki sur yatakları rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Kalenin kuzey kesiminde 3 m. derinliğe varan kaçak bir kazı yapılmıştır. Kalenin batı ve kuzey kısmında kaya basamakları vardır. Kale bölgede daha önce belirlediğimiz Çayırılı ilçesi'nde ki Sırataşlar Kalesi ile büyük benzerlik gösterir. Kalenin güneyinde sunak alanı olarak tanımladığımız çukurlar mevcuttur. Bu çukurlardan batıda olanı 27 cm. çapındadır. Doğuda olanı ise 30 cm. çapında 25 cm. derinliğindedir. Bu iki çukur arasındaki uzaklık yaklaşık olarak 2 m'dir. Bu alanda toplam 3 adet sunak vardır. Bu kesim büyük ihtimalle Kalenin Tapınak alanıdır. Bu alanda toplam 3 adet sunak vardır. (Foto.31-32).¹⁸⁵

¹⁸⁵ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.263.

3.3 Otlukbeli

3.3.1. Ağamçağam Kalesi

Otlukbeli ilçesinin 8 km kuzeydoğusunda, Ağamçağam Köyünün 7 km kuzeyinde Bayburt il sınırına yakın bir mesafede 2067 m. yükseklikte yer almaktadır. Kalenin kuzey burcu açık bir şekilde görülür durumdadır. Kale ana kayanın üzerine oturtularak yapılmıştır. Kalenin kuzeyinden başlayıp batısına doğru devam eden ve aynı isimle adlandırılan bir dere akmaktadır. 2001 yılında bölgede araştırmalar yapan Prof. Dr. Alpaslan Ceylan ve ekibinin tespit ettiği bu kale şimdilerde üzümlere görülür ki o günkü tahrip edilmiş görüntüsünü dahi kaybetme noktasına gelmiştir. Kalede aşırı derecede kaçak kazılar yapılmış ve ayakta olan kuzey burcu neredeyse yok olmak üzeredir. Bu kalede az sayıda keramik kalıntıları tespit edilebilmekte ve bunlar Ortaçağ özelliğini yansıtmaktadır. Bu merkez Alpaslan Prof. Dr. Alpaslan Ceylan ve ekibi tarafından 1998 yılından itibaren Erzincan genelinde yapılan tarihî ve arkeolojik Yüzey Araştırmaları kapsamında, 2001 yılında tespit edilmiştir(Foto.33-34).¹⁸⁶

3.3.2. Ağamçağam Mezarı

Bu anıtsal mezar Otlukbeli ilçesi, Ağamçağam Köyünün merkezinde bulunmaktadır. Tez çalışmamı yapmak için başlattığımız Otlukbeli Yüzey Araştırması Projesi kapsamında 2014 yılında tespit ettiğimiz bu mezar, köyün merkezinde bulunan mezarlık alanı içerisinde yer almaktadır. Mezar yapım geleneği bakımından geleneksel Türk mezar mimarisinin izlerini taşımaktadır. Oldukça süslü bir biçimde işlenmiş olan mezar taşları üzerinde; at, kılıç, hançer, çakmaklı tabanca, ibrik gibi son derece güzel işlenmiş figürler bulunmaktadır. Bu tür mezar taşlarına eski Türk tarihinden itibaren rastlanıldığını ve bu tür motiflerin daha eski tarihlerde balballar üzerine, sonraları ise koyun koç heykellerinin üzerlerine işlendiğini bilmekteyiz. Maalesef bu anıtsal mezar defneciler tarafından tahrip edilmiştir. Bu köyün eski yerleşiklerinden olan Erzincan Üniversitesi'nde Öğretim üyelerinden

¹⁸⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.100. ,40,020420 K, 40,032739 D.Rakım:2067 m.

Fikret Kılıç Bey'in ifadelerine göre; köy yerleşimi daha önceleri köyün şimdiki yerleşim alanının 5 km. kadar batısında Gözlüce mevkiinde harabeler denilen yerde bulunmakta ve çok sayıda örneklerinin olduğunu ifade etmektedir. Bu mezarın Osmanlı döneminden kaldığı anlaşılmaktadır(Foto.35-36).¹⁸⁷

3.3.3. Avcıçayırı Geleneksel Mezarlık Alanı

Otlukbeli ilçesi Avcıçayırı Köyünde bulunan bu mezarlık alanında yörenin mezar geleneğini yansıtan, çok sayıda mezar bulunmaktadır. Bu mezarlar değişik ölçülerde olmakla birlikte hemen hiçbirinde yazı bulunmamaktadır. Mezarlar genelde kireç taşları ile yapılmış olsa da daha eski olduğunu tahmin ettiğimiz bazı mezar taşları ise bölgeye has taşlardan yapılmıştır. Bu mezarlardan çoğu dört adet büyük taştan oluşmaktadır. Mezarların güney ve kuzeyi genelde yekpare uzun iki taşla kapatılırken doğu ve batı kısımları bir büyük baş taşı ve bir de büyük ayak taşı kullanılarak yapılmıştır. Bu mezarlar arasında bir tanesi çok özenli kesilmiş kireç taşlarından yapılmıştır. Bu mezarın sadece kapak taşı bulunmakta geriye kalan kısmı ise mezarlık alanında mevcut değildir. Bu mezar alanında çok önceleri koyun koç mezar taşlarının da olduğu söylenmekte ise de köylüler böyle bir şey bilmediklerini söylemektedirler. Bu mezar alanında incelediğimiz keramik kalıntılarının Hellenistik Dönem ve Ortaçağ'dan kaldığı anlaşılmaktadır(Foto.37-38).^{188, 189}

3.3.4. Avcıçayırı Höyük

Otlukbeli ilçesinin Avcıçayırı Köyünde bulunan höyük tamamıyla aynı isimdeki köyün yerleşiminin altında kalmıştır. Doğal olarak köyün evleri ve diğer mimari yapıları ile kapatılmış durumda olan höyük hem çok fazla tahrip olmuş hem de neredeyse tamamıyla görünmez hale gelmiştir. Höyük, Otlukbeli'nden geçerek Bayburt'a oradan da Karadeniz'e kadar ulaşan tarihî yolun güney eteklerine kurulmuştur. Bu yerleşim merkezi son derece verimli olduğu anlaşılan tarım arazilerine ve hemen kuzey eteklerinden akan dereye hâkim bir konumdadır.

¹⁸⁷ 40,003856 K,40,031972 D.

¹⁸⁸ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.242.

¹⁸⁹ 39,583182 K, 39,524751 D.

Yaptığımız incelemelerde bir miktar keramik kalıntısına rastlanmıştır. Bunların İlk Tunç ve Orta Çağı yansıtan keramikler olduğu tespit edilmiştir(Foto.39-40).¹⁹⁰

3.3.5. Doğanaslan Tarihî Mezarlık Alanı

Doğanaslan Yerleşim merkezinin 250 m. kadar güneybatısında, 1978 m. rakımlı mezarlık alanı, Doğanaslan yerleşim merkezinin mezarlık alanı olarak kullanıldığı anlaşılan ve çok sayıda tarihî mezarı bulunduran bir merkezdir. Burada bulunan mezarların hepsinde kible kaygısının gözetildiği yani Müslümanlar tarafından kullanıldığı anlaşılan bir mezarlık alanıdır. Bu mezarlar arasında yazılı mezar taşı hiç yoktur. Mezarların büyük bir kısmı toprak altında kalmıştır. Bu mezarlar arasında iki tanesi tamamıyla tahrip edilmiştir. Bu mezarların bizim inceleme yaptığımız tarihlerden hemen birkaç gün önce defineciler tarafından tahrip edildiğini tahmin etmek hiçte zor olmamıştır. Bu mezarların derinliği 140 cm. eni 100 cm. ve boyu ise 210 cm'dir. Mezar taşları kireç taşlarından yapılmıştır. Mezarların genelde dört iri taşla çevrelendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri baş, diğeri ayak taşı oldukça iri ve kalın kesilmiştir. Kenarları ise yekpare birer taşla örülmüştür(Foto.41-42).¹⁹¹

3.3.6. Doğanaslan Yerleşmesi

Otlukbeli ilçesinden Avcıçayırı Köyü istikametine doğru giden tarihî yolun güney tarafında kalan geniş bir alana yayılmış bir yerleşim yeridir. Kompleks bir alan olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Buranın en önemli özelliği iki ayrı dönemde ciddi bir yerleşim alanı olarak kullanılmış olmasıdır. İlki: İlk Tunç Çağı'nda yapılmış olduğunu düşündüğümüz bir kalenin varlığıdır. Bu kalenin alanı da çok geniş bir sahayı kapsamaktadır. Bu alanın iri kayalarla oluşturulmuş bir sur duvarı ile çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Bu döneme ait az miktarda keramik kalıntısı mevcuttur. İkincisi ise: Orta Çağ sonlarında veya Osmanlı Devleti'nin Akkoyunlular'ı yenilgiye uğrattığı dönemde yapıldığını tahmin ettiğimiz yapılaşmadır. Bu yapılar dört ana unsurdan oluşmakta ve uydu fotoğraflarında da net bir biçimde görülebilmektedir. Askeri amaçla inşa edilmiş olması muhtemel olan bu mimari kalıntıların orta kısımda

¹⁹⁰ Koordinat: 39,97644- K.39,87899 D. Rakım: 1929

¹⁹¹ Koordinat: 40,01338 -K.39.90917 D. Rakım: 1979 m.

ve birbirine yakın olan iki mimari oluşumun etrafının sur duvarları rahatlıkla gözlenebilmektedir. Bu sur duvarlarının gözlenebilen kısımlarındaki kalınlığı 1.5 m. kadardır. 100 m. kadar daha güneyde bulunan mimari yapı ise Demir Çağı döneminden kaldığını düşündüğümüz sur duvarları kullanılarak çevrelenmiştir. Özellikle yerleşim alanının orta kısmında birbirine yakın olan mimari kalıntıların 8x8 ebadında kare planlı çok sayıda bölümden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu yerleşim merkezinin yanından akan derenin kuzey kısmında kible kaygısıyla yapıldığı anlaşılan bir Müslüman Mezarlığı da bulunmaktadır. Bu kısım ayrı bir başlık altında ele alınacaktır. Doğanaslan yerleşim yerinin çevresel özellikleri oldukça zengindir. Bu merkezin neredeyse dört bir tarafı akarsu kaynakları ile çevrilidir. 150 m. kuzeydoğuda kırmızı renkli tortular oluşturan bir su kaynağı da ender güzelliğindedir. Yine bu mevkiinin verimli bir tarım arazisi içinde olduğu ve hayvancılık açısından son derece uygun bir yer olduğu açıkça görülmektedir(Foto.43-44).¹⁹²

3.3.7. Gelengeç Kalesi

Kale, Otlukbeli ilçesi Küçükgelengeç Köyüne ait mezarlığın kuzeyindeki yüksek ve sarp tepenin üzerinde bulunmaktadır. Yaptığımız incelemelerde mimari yapıyı oluşturduğunu düşündüğümüz kaya sıraları kiklopik teknikte yapılmıştır. Yalnız bu kalenin çok dik bir yamaçta olması ve yola çok yakın olması kaleye ait izleri neredeyse yok etmiş gibidir. Ayrıca bu merkeze ait sadece birkaç tane keramik verisi görülmüştür. Gelengeç Kalesi, su kaynaklarına ve verimli olduğu anlaşılan çayırılık alanlara yakın bir konumda bulunmaktadır. Bu kalenin coğrafi konumu, Tercan'dan gelerek Otlukbeli'nden geçen ve Bayburt üzerinden Karadeniz'e bağlanan tarihî yolu kontrol altında tutma özelliğine sahiptir. Kalenin İlk Tunç Çağı'nda ya da Erken Demir Çağı'nda yapıldığını tahmin etmekteyiz(Foto.45-46).¹⁹³

3.3.8. Küçük Gelengeç Mezarlık Alanı

Gelengeç Kalesinin güney eteklerinde yer alan mezarlık alanda geleneksel Türk kültürünü yansıtan oldukça ilginç mezarlar bulunmaktadır. Bu mezarların hemen hepsi yakın döneme aittir. Ancak bunların arasında bu mezar alanından elde

¹⁹²Koordinat: 40.004329 K, 39.543821 D, Rakım:1978 m

¹⁹³Koordinat: 39,572887 K, 39,512999 D. Rakım: 1935m.

edilen geleneksel Türk mezar taşlarından olan bir koyun koç heykeli Otlukbeli Kaymakamlığı bahçesine taşınmıştır. Bu koçbaşı yerinde incelenmiştir. Ancak bu mezarlık alanında bir şekilde yok edildiğini duyduğumuz koç heykellerinin gerçekten yakın döneme kadar var olduğuna inanmaktayız(Foto.47-48).¹⁹⁴

3.3.9. Güzelgöl Yerleşmesi

Güzelgöl yerleşmesi, Ulu Kale olarak adlandırdığımız kalenin 600 m. doğusunda yer almaktadır. Bu yerleşim yeri geniş bir alana yayılmış durumdadır. Etrafındaki tepelik alanların yumuşak toprak örtüsünün bu yerleşim yerinin üzerine kalın bir tabaka ile örttüğü anlaşılmaktadır. Merkezin üzerinden GSM vericisi kurmak amaçlı Ulu Kale'ye doğru giden bir yolun açılmış olması, mimari yapıyı görebilmemizi sağlamıştır. Güzelgöl yerleşmesi, oldukça yüksek bir konumda bulunmaktadır. Bu yerleşim merkezinin Ulu kale ile ilişkili bir merkez olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yaptığımız yüzey incelemesinde herhangi bir keramik verisine ulaşılamamış olsa da mimari tarzı ve lokalizasyonu göz önüne alındığında Tunç Çağı veya Erken Demir Çağı özelliklerini gösteren bir yerleşim alanı olduğunu söylemek mümkün olmaktadır(Foto.49-50).¹⁹⁵

3.3.10. Koçbaşı Mezar Taşı

Daha milattan çok önceki yıllarda Türk kültürünün tapusu niteliğinde olan kültürel izleri Anadolu'nun birçok yerinde görmek mümkündür. Bunlar genelde kaya resimleri ve damgalar şeklindedir. 1071'den sonra ise Anadolu tamamıyla bir Türk yurdu haline gelmiştir. Bu tarihten sonra Anadolu'da, Orta Asya'da doğup gelişen Türk kültürü; doğumdan ölüme, düğünden cenaze törenlerine ve mezar geleneklerine kadar her durumda kendini göstermiştir. Bunların en güzel örneklerinden bir tanesi de koyun koç heykellerinin mezar taşı olarak kullanılması olmuştur. Orta Asya'da M.Ö. II. Binin başlarında ortaya çıkan Afanesyova kültürünü, Okunev kültürü izlemiştir. Birbirini izleyen bu kültürlerde mezar gelenekleri de değişimler göstermiştir. Şöyle ki Afanesyova kültüründe görülen çember mezar geleneğinin

¹⁹⁴ Rakım: 1900m

¹⁹⁵Koordinat: 39.97019 K. , 39.89037 D. Rakım:2137m.

yerini Okunev kültüründe dikdörtgen mezarlar almıştır. Bu kültürü yaşayan halk da Afanesyova kültüründe olduğu gibi çoban kültürünü yaşamıştır. Bu kültüre ait kalıntılarda steller üzerinde yarı insan yarı hayvandan oluşmuş figürlerin yer aldığı kabartmalar tespit edilmiştir. Bazen bu figürler mezar yapımında kullanılan taşlar üzerinde de görülmüştür. Daha o zamanın güney Sibiryası’nda görülen örneklerin ikisinde koçbaşı heykeller görülmüştür. Bu kültürleri yaşayan halkın daha sonra Hun Devletini kuran halk olduğu bilinmektedir¹⁹⁶.

Asya’da doğup gelişen bu kültürlerin Anadolu’yu etkilerken giriş kapısı olan Doğu Anadolu’da yoğunlaşması oldukça normaldir. Ayrıca Türk kültürünün en derin izlerini taşıyan heykel mezar taşlarının, Doğu Anadolu’da Akkoyunlular ve Karakoyunlular dönemini yansıttığı bilinmektedir. Bu mezar taşlarına özellikle Erzurum, Erzincan, Iğdır ve Tunceli’de sık rastlanmaktadır¹⁹⁷. Bilge Kağan ve Kül Tigin Mezar Külliyelerinin kapı girişlerinin sağında solunda iki koç heykelinin bulunması ve bu Koç heykellerine bölgedeki diğer Gök-Türk anıtlarında da rastlanması bu geleneğin Akkoyunlulara yansması olarak düşünülmektedir.¹⁹⁸

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız bu çalışmamda da özellikle Avcıçayırı ve Küçükgelengeç Köyleri civarında hem koçbaşı mezar taşları hem de at heykelli mezar taşlarının olduğu yöre halkı tarafından bizlere haber verildi. Ancak bunlardan çok sayıda olduğu söylene de biz sadece Küçükgelengeç Köyü mezarlığından alınarak Otlukbeli hükümet konağı önüne götürülen bir adet koçbaşına ulaşabildik. Varlığı bilinen ama bizim ulaşamadığımız geleneksel Türk mezar taşı heykellerinin tahrip edildiğini ya da çalındığını düşünmekteyiz(Foto.51-52).

3.3.11. Küçük Otlukbeli

Küçük Otlukbeli etrafı yüksek dağlarla çevrili, su kaynaklarının arasında, Tercan ilçesinden, Bayburt iline ulaşan tarihi yolu kontrol altında tutan bir konumda bulunmaktadır. Yerleşim yerinin yanından akan derelerin tarımsal arazinin sulanması

¹⁹⁶ Hasan Bahar, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü” Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Konya, 2013, s.267-304.

31-67.

¹⁹⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.315.

¹⁹⁸ Bahar, *Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü*, Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, s.290.

için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çok geniş bir alana yayılmış olan bu merkez ayrıca Osmanlı Devleti ile Akkoyunlu Devleti arasında 1473 yılında meydana gelen savaşın yapıldığı yer olarak belirtilmiştir. Yamaç boyunca yaptığımız incelemelerde oldukça büyük ve çok sayıda kaçak kazı çukurlarının olduğunu gözlemledik. Geniş alana yayılmış bu merkezin batı ucunda bölgenin diğer merkezlerinde gördüğümüz geleneksel mezar alanı bulunmaktadır. Bölgede az miktarda keramik kalıntısı göze çarpmaktadır ve bunların Hellenistik Dönem ve Orta Çağ Dönemi özelliğinde olduğunu söylemek mümkündür(Foto.53-54).¹⁹⁹

3.3.12.Küçük Otlukbeli Lazoğlu Kalesi

Otlukbeli ilçesinin Küçük Otlukbeli mevkiinde bulunan Lazoğlu Komu yakınlarında bulunan Lazoğlu Kalesi, Tercan ilçesinden Otlukbeli'ne ulaşan ve buradan Karadeniz sahillerine kadar uzanan tarihî yola 300 m mesafede bulunmaktadır. Stratejik bir konumda yer alan kale, orta büyüklükte bir merkezdir. Çevresinden 10 metre kadar fazla yükseltiyeye sahip olan kalenin doğu eteğinin defincilerin marifeti ile açıldığı görülmektedir. Bu açık alan kalenin mimari özelliklerini ortaya çıkartmıştır. Bu alanda kiklopik ölçüde taşların mimari temelde kullanıldığı ortadadır. Ayrıca bu kalenin etrafının sur duvarı ile de kuşatıldığı görülmektedir. Yine aynı açık alanda insan iskeletlerinin olması kalenin bu tarafının mezarlık olarak kullanıldığını göstermektedir. Kalenin doğu tarafında buranın merkez olarak seçilmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu düşündüğümüz bir akarsu da bulunmaktadır. Verimli tarım arazisi içinde kalan bu merkezde incelediğimiz keramikler bu merkezin İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ'da yerleşim gördüğünü kanıtlamaktadır. Kalede ham halde bulunan madenler ise burada madencilik yapıldığını düşündürmektedir(Foto.55-56).²⁰⁰

3.3.13. Ulu Kale

Otlukbeli ilçesinde bulunan bu merkez Avcıçayırı Köyünün yaklaşık 1 km. kadar kuzey doğusunda bulunmaktadır. Avcıçayırı Köyünden yaklaşık olarak 200 m.

¹⁹⁹Koordinat: 39,97644 K,39,87899 D. Rakım:1210m.

²⁰⁰ Koordinat: 40.03117 K,39.96373 D. Rakım:1210m.

kadar daha yüksektedir. Çevreye ve Otlukbeli ilçesini Bayburt iline bağlayan tarihi yola hâkim bir noktada bulunmaktadır. Çok görkemli bir noktaya inşa edilen bu kale Avcıçayırı yerleşmesine 1 km. mesafede bulunmakta ve kültürel kalıntıları incelendiğinde aynı döneme eşleştirilmesi doğru olacaktır. Ayrıca kalenin yakınındaki tek merkezde Avcıçayırı tarihî yerleşim merkezi de değildir. Kalenin kuzeybatısında Güzelgül adını verdiğimiz, geniş bir alana kurulu olan bir merkez daha bulunmaktadır. Bu durum da bize bu kalenin Urartu yerleşim formasyonunda sıkça gördüğümüz; çevrede yerleşim alanının bulunduğu ve merkezde görkemli ve güvenlik açısından sarp alanlara kurulu kalenin olduğu bir modelin olduğu yapılaşmanın burada da görüldüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Kalenin kuzeybatı ucunda büyük kayaların perdahlandığı ancak herhangi bir yazı unsurunun bulunmadığı görülmektedir. Muhtemeldir ki bu alan kutsal bir tapınma alanı olarak planlanmıştır.

Kalenin merkezinde GSM vericisi kurulmuştur. Kale inşasında anakayalardan faydalanılmıştır. Ayrıca temel kısımları itibari ile orta büyüklükte taşlar kullanılmışken üst kısımlarda küçük taşlardan faydalanılmıştır. Kale duvarlarının kalınlığı 90 cm ile 150 cm arasında değişmektedir. Kalenin kuzey ve daha az meyilli olan kısmını güneyine sarp alana bağlayan bir sur duvarının da olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin yakın çevresinde tarım ve hayvancılık açısından oldukça verimli bir arazinin varlığı görülmektedir. Kalede keramik verisine rastlamamakla birlikte kalenin yapım tekniğine ve yerleştiği alana bakıldığında Demirçığ Dönemi özelliği gösterdiğini söylemek doğru olacaktır. Ayrıca bu kalenin tüm çevreye hâkim olması, Otlukbeli Savaşı sırasında ve dönemin devletleri olan Osmanlılar ve Akkoyunlular tarafından, en azından gözetleme birimi olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Foto.57-58).²⁰¹

3.3.14. Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü

Otlukbeli ilçesi'nin 4 km. doğusundaki Ağamçağam Deresi'nin üzerinde, Yeniköy'ün batısında, yöre halkı tarafından "Turnatepe" olarak isimlendirilen yerde kuzeydoğu-güneybatı yönünde ve 1690 m yükseklikte bulunan 50 x 40 m ölçülerinde

²⁰¹Koordinat: 39.97163K, 39.88823 D,Rakım:2169

bir h y kt r. Höyükte bulunan keramikler İlk Tunç ve Demir ağı'na aittir. H y ğ n hemen yanında geniş tarım arazileri mevcuttur(Foto.59-60).²⁰²

²⁰² Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Erzurum, 2008, s.100.

SONUÇ

Erzincan il sınırları içinde yer alan ve çalışmamıza konu olan Otlukbeli ilçesi, Erzincan'ın kuzeydoğusunda ve Bayburt-Erzincan-Gümüşhane illeri arasında yer almaktadır. Antik kaynaklarda Xsenepon ve özellikle Strabon tarafından bölgenin coğrafi yapısı ve yolları hakkında bilgi verilmektedir. Bağlı olduğu Erzincan ili, verimli arazi yapısı, su kaynaklarının bolluğu, iklim şartlarının çevresine göre daha ılımlı olması ve önemli yollar üzerinde bulunması gibi şartlar sayesinde M.Ö. 3500'lerden itibaren önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Özellikle İlk Tunç Çağında “Karaz Kültürü” olarak adlandırılan kültüre ait pek çok yerleşme bölgede tespit edilmiştir. 2014 yılında; Avcıçayırı Höyüğü, Doğanaslan Yerleşmesi, Gelengeç Kalesi, Küçükotlukbeli Lazoğlu Kalesi, Turnatepe Höyüğü tespit ettiğimiz önemli İlk Tunç Çağ yerleşmeleridir.

M.Ö. III. Binde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da egemen olan Hurriler'in bırakmış oldukları sosyal ve idari yapılar bölgede daha sonra ortaya çıkacak olan Azzi-Hayaşa krallığının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Hitit çivi yazılı metinlerden anlaşıldığına göre, M.Ö. II. Binde bölgede, Azzi-Hayaşa adı verilen topluluklar bölgenin hâkimi idiler. Hititler, III. Tuthaliya (M.Ö.1410–1390), I.Suppiluliuma (1385–1345), II. Murşili (M.Ö.1344–1306) zamanında ülkelerini tehdit eden Azzi-Hayaşalar'a karşı mücadele etmişlerdir. Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre; M.Ö. II. binde, Hayaşalar'ın çekirdek bölgesini Erzincan-Erzurum arasında kalan bölgeler oluşturmaktadır. Dolayısı ile çalışma yaptığımız Otlukbeli ve çevresi de Hayaşalılar'ın egemenliği altında idi. Ancak bölgede daha önce yapılmış kazı, inceleme ve yüzey araştırmalarında Hayaşa Krallığı'ndan geriye kalan arkeolojik kalıntı bulunmadığından, bu devlet hakkındaki bilgilerimiz, sadece Hitit kaynakları ile sınırlı kalmıştır.

Erzincan ili ve Otlukbeli çevresi, M.Ö. XV-XIII. yy'lar arasında Hayaşalar'ın hâkimiyetinden sonra Urartular'ın vassalı olan Diauehi/Daya(e)ni Krallığı sınırları içinde kalmıştır. Diauehi/Daya(e)ni Krallığı'nın yerleşim yoğunluğunu Aras nehri havzası oluşturmakta ve Erzurum'dan batıya doğru yayılmaktadır. Erzincan ve Erzurum çevresinde yoğunlaşan Kuzeydoğu Anadolu'nun bu feodal beylikleri, M.

Ö. 13. yy. başları ile 9.yy.'ın ilk yarısında Asur tehlikesine karşı “Uriatri-Nairi Konfederasyonları” şeklinde örgütlenererek karşı koymayı başarmışlardır.

M.Ö. I. binde bölgenin hâkimi, Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş olan ve yaklaşık olarak bölgeyi 300 yıl boyunca elinde tutan Urartular olmuştur. Erzincan yöresindeki en önemli Urartu delili olan Altıntepe'de yapılan kazı çalışmaları, Erzincan'a ve çevresinde Urartu'nun ne kadar büyük bir önem verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim kazı çalışmalarında ortaya çıkan arkeolojik buluntular bunun en açık göstergesidir. İ. ÜNGÖR nezaretinde yürüttüğümüz Otlukbeli ve Çevresindeki Yüzey Araştırmaları projesi kapsamında tespit ettiğimiz kale, höyük ve yerleşmeler bölgedeki Urartu varlığını destekler mahiyettedir. Çünkü arazinin verimli olması ve önemli yol güzergâhlarında bulunması yörenin eskiçağdaki stratejik değerini arttırmıştır.

Bölgede 1998'den 2014 yılları arasında Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından yürütülen Yüzey Araştırmaları dikkate alındığında Otlukbeli ve çevresinin de Erzincan'ın kültürel bütünlüğüne dayalı olarak fazla arkeolojik malzeme verdiği ortaya çıkar. Özellikle İltunç, Karaz, Erken Demirçağ, Demirçağ ve Hellenistik Dönem ve Ortaçağ özeliği taşıyan keramiklerin varlığı bölgenin arkeolojik zenginliğine işaret eder.

Dolayısı ile bölgede yapılacak olan kazı ve Yüzey Araştırmalarının sayısının artması, Otlukbeli İlçesi'nin eskiçağ tarihine çok daha fazla ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

ARAŞTIRMA ESERLER

- ATALAY, İbrahim, 1991, *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri, Erzincan İli Stratejik Planı (1991-2006)*, C:2, Erzincan İl Özel İdaresi, Erzincan,2009
- Erzincan İli Stratejik Planı 2010-2014, Erzincan İl Özel İdaresi, Erzincan, 2009.
- Erzincan İli Stratejik Planı 2010-2014*, Erzincan İl Özel İdaresi, Erzincan, 2009.
- ATALAY, İbrahim, *Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983.
- BAHAR, Hasan, Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Konya, 2013.
- BAŞTÜRK, Mahmut Bilge, *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, , Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2006.
- BELLİ, Oktay; Urartular, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I. Cilt, Görsel Yayınları, İstanbul, 1982, s. 179-187.
- _____, *Urartu: Savaş ve Estetik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
- BORATAV, Ahmet(Editör),*Eski Anadolu Ve Trakya, Başlangıçtan Pers Hâkimiyetine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- CEYLAN, Alpaslan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum, 1994.
- _____, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2008.
- ÇELİK, Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

- _____, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997.
- _____, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1994.
- DARKOT, Besim, *Erzincan*, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, C:4, Ankara, 1993.
- DURMUŞ, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008.
- Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:572, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No: 15, İstanbul, 1953.
- _____, Sırrı, *Klimatoloji ve Metotları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 994, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 35, İstanbul, 1969.
- ERZEN, Afif, *Çavuştepe I M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1978.
- _____, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Erzincan İli Maden Ve Enerji Kaynakları*, M.T. A Yayınları, Ankara, 2002.
- Erzincan İli Stratejik Planı 2010-2014*, Erzincan İl Özel İdaresi, Erzincan, 2009, s.13.
- Erzincan Valiliği Çevre Ve Şehircilik İl Müdürlüğü- Erzincan İl Çevre Durum Raporu, 2011.
- GÖRÜR, Muhammet- EKMEN, Hamza, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Akmezar*, Gazi Üniversitesi, Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.
- GÜNAŞDI, Yavuz, *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Erzurum, 2013.
- HAYLI, Selçuk, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Elazığ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Elazığ, 1995.

- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1990.
- KEÇER, Mustafa, *Erzincan Ovası ve yakın Çevresinin Jeomorfolojisi*, İstanbul Üniversitesi, Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1985.
- KINAL, Firuzan, *Amarna Çağında Hurriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1941.
- KONYAR, Erkan, *Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri, Urartu Doğu'da Değişim*, İstanbul, 2011.
- KSENOPHON, *Hellenika; Yunan Tarihi I-II*, (Çeviren: Sezgin Sinaoğlu), Sergi Yayınevi, Ankara, 1974.
- _____, *Anabasis*, (Çeviren: Sinem Ceviz), Paraf Yayınları, İstanbul, 2013.
- KUŞÇU, Ertan, *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2005.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınları, Ankara, 2011.
- _____, *İskitlerin Tarihi*, Çizgi Yayınevi, Konya, 2005.
- _____, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Yayınları, Konya, 1990.
- ÖZDEN, Özen, *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.
- PEHLİVAN, Mahmut, *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:124, Erzurum, 1991.
- _____, *En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984.
- _____, *Hayasha*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1991.

- POLAT, Selahattin, *Karasu Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003.
- KSENOPHON, *Hellenika; Yunan Tarihi I-II*, (Çeviren: Sezgin Sinaoğlu, Sergi Yayınevi, Ankara, 1974.
- STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası XII- XII-XIV*, (Çeviren, Adnan Pekman) , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- TAMER, Serihan, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, Gazi Üniversitesi, , Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010.
- TARHAN, Taner, M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, , İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1978.
- _____, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ’ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2011.
- TOPALOĞLU, Yasin, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmaları*, , Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006.
- _____, *Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Veriler* , Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2009.
- TOYNBEE, Arnold J. , *Tarih Bilinci (A Study of History)*, Bütüş Yayınları, İstanbul, 1978.
- ÜNAL, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.
- ÜNGÖR, İbrahim, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Erzurum, 2011.

ÜNSAL, Veli, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Erzurum, 2005.

YAZICI, Hakkı, Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Özellikleri, *Cumhuriyetin 75. Yılından Tercan*, Tercan Kaymakamlığı Yayınları, Ankara, 1993.

MAKALELER

AKKAN Erdoğan, “Erzincan Ovasının İklim Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:21, S:3- 4 ,(Mart 1963).

_____, - TUNCEL, Metin, “Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, C:1, S.2, 1989.

ALPMAN, Adil, “Anadolu’da Hurriler”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, (16-22 Eylül 1996,), Çorum Valiliği Yayınları,1998.

ATALAY, İbrahim, “Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri”, *Erzincan İli Stratejik Planı* (1991-2006), C:2,Erzincan Valiliği, 1991.

BALKAN, Kemal, “Urartuların Kökeni ve Dilleri”, *Belleten Dergisi*, C: 48, S:191-192, (Temmuz-Ekim 1984)

BELLİ, Oktay; “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalürjisinin Araştırılması”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı,(20-24 Mayıs 1985),Ankara

_____, – CEYLAN, Alpaslan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, (24-28Mayıs 2005) ,Konya.

_____, Oktay, “Urartularda Totemcilik Sorunu”, *Anadolu Araştırmaları*, S:7, 1979.

BİNGÖL, Akın-CEYLAN, Alpaslan-TOPALOĞLU, Yasin-GÜNAŞDI, Yavuz, “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”,

- Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı,(25-29 Mayıs 2009),Denizli.
- BULUT, Hüseyin, “1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri'nin Mahalleleri ”, *History Studies*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012.
- CEYLAN, Alpaslan, “2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü* , 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (26-30Mayıs 2003), Ankara.
- _____, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (29Mayıs-2 Haziran 2006),Çanakkale.
- _____, BİNGÖL, Akın- TOPALOĞLU, Yasin, “2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (26-30 Mayıs 2008),Ankara.
- _____, “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (24-28 Mayıs 2005),Konya
- _____, “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C:2 (24-28 Mayıs 1999), Ankara.
- _____, “1999 yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (22-26 Mayıs 2000), İzmir
- _____, “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 2002, s. 165-178.
- _____, Alpaslan, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (27-31 Mayıs 2002),Ankara.
- Yavuz Günaşdı-Yasin Topaloğlu-Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan, “2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 3, (23-28 Mayıs 2011), Malatya.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe”, *Anadolu Araştırmaları*, S:8, 1980.
- _____, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolu Araştırmaları*, S:9, 1983.
- ERİNÇ, Sırrı, “Türkiye Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S:17, 1957.
- KATAR, Murat, “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages*, C:9, S:4, 2014.
- KETİN, İhsan, “Kuzeydoğu Fayı Hakkında” *M.T. A. Enstitüsü Dergisi*, S:72, 1969.
- KINAL, Firuzan, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Tetkik Gezisi Raporu”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:12, S:1.2, 1954.
- KOŞAY, Hakkı, “Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?”, *Belleten Dergisi*, C:9, S:36, (Ekim 1972)
- _____, – Turfan, KEMAL, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten Dergisi*, C: 23, S:91, (Temmuz 1959)
- KUTLU, Emre, “Altın-tepe’de Urartu Seramiği”, *Belleten Dergisi*, C:33, S:131, (Temmuz 1969)
- MEMİŞ, Ekrem, “Ermenilerin Kökeni Ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Haziran 2005)
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altın-tepe Kazıları”, *Belleten Dergisi*, C:25, S:98, (Nisan 1991)
- PEHLİVAN, Mahmut, “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt Ve Yöresi”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, Bayburt, 1994.
- PEHLİVAN, Selma, “Erzurum’un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış”, *History Studies*, C:5, S:2,(Mart 2013)
- PINARCIK, Pınar, “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:27, S: 2, (Aralık 2012)
- PIOTROVSKİY; “*Urartu Dini*”, (Çeviren: İsmail Kaynak),C:23, S:1.2, 1960.

- SEVİN, Veli, "Urartu Çanak-Çömlekçiliği", *Arkeoatlas*, S:4, 2005.
- _____, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S:11, 1989.
- SIRMA, Muhittin-KADIOĞLU, İzzet, "Erzincan İli-Otlukbeli İlçesi Buğday Ekim Alanlarında Saptanan Önemli Yabancı Ot Türleri, Rastlama, Sıklıkları ve Yoğunlukları", *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, S:1, 2010.
- SÜMER, Osman, "Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S:6, 1963.
- TARHAN, Taner-SEVİN, Veli, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları-I: Askeri Ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S: 4-5, 1976-77.
- _____, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları*, S: 8, 1982.
- TOPALOĞLU, Yasin, BİNGÖL, Akın - CEYLAN, Alpaslan - GÜNAŞDI, Yavuz "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (24-28 Mayıs 2010), İstanbul.
- VAN, Ali - YALÇINALP, Bülent, "Kuşkayası (Otlukbeli - Erzincan) Manganez Yatağının Jeolojik Yerleşimi ve Jeokimyasal Özellikleri", *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, S:10, (Ocak 2010)
- http://www.mta.gov.tr/v2.0/turkiye_maden/maden_potansiyel_2010/Erzincan_Mdenler.pdf (10.12.2014 saat: 20.30)
- [http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=ERZINCAN,\(10.12.2013,saat:17: 45\)](http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=ERZINCAN,(10.12.2013,saat:17: 45))

Harita 2. Doğu Anadolu Bölgesi Fiziki Haritası

Harita 3. Otlukbeli İlçesi Siyasi Haritası

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Haramidere Yerleşmesi

Fotoğraf 2. Haramidere Yerleşmesi

Fotoğraf 3. Beykoku Höyük

Fotoğraf 4. Beykoku Höyük

Fotoğraf 5. Mirzaoğlu Kalesi

Fotoğraf 6. Mirzaoğlu Kalesi

Fotoğraf 7. Ozanlı Kalesi

Fotoğraf 8. Ozanlı Kalesi

Fotoğraf 9. Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi

Fotoğraf 10. Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi

Fotoğraf 11. Balıklı Kalesi

Fotoğraf 12. Balıklı Kalesi

Fotoğraf 13. Başköy Kalesi

Fotoğraf 14. Başköy Kalesi

Fotoğraf 15. Sırataşlar Kalesi

Fotoğraf 16. Sırataşlar Kalesi

Fotoğraf 17. Saygılı Höyük

Fotoğraf 18. Saygılı Höyük

Fotoğraf 19. Büyük Kalecik Höyük

Fotoğraf 20. Büyük Kalecik Höyük

Fotoğraf 21. Tunaçayırı Kalesi

Fotoğraf 22. Tunaçayırı Kalesi

Fotoğraf 23. Kalecik Kalesi

Fotoğraf 24. Kalecik Kalesi

Fotoğraf 25. Kurt Kalesi

Fotoğraf 26. Kurt Kalesi

Fotoğraf 27. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi

Fotoğraf 28. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi

Fotoğraf 29. Kalecik Kalesi

Fotoğraf 30. Kalecik Kalesi

Fotoğraf 31. Müftüoğlu Kalesi

Fotoğraf 32. Müftüoğlu Kalesi

Fotoğraf 33. Ağamçağam Kalesi

Fotoğraf 34. Ağamçağam Kalesi

Fotoğraf 35. Ağamçağam Mezarlığı

Fotoğraf 36. Ağamçağam Mezarlığı

Fotoğraf 37. Avcıçayırı Geleneksel Mezarlık Alanı

Fotoğraf 38. Avcıçayırı Geleneksel Mezarlık Alanı

Fotoğraf 39. Avcıçayırı Höyük

Fotoğraf 40. Avcıçayırı Höyük

Fotoğraf 41. Doğanaslan Tarihi Mezarlık Alanı

Fotoğraf 42. Doğanaslan Tarihi Mezarlık Alanı

Fotoğraf 43. Doğanaslan Yerleşmesi

Fotoğraf 44. Doğanaslan Yerleşmesi

Fotoğraf 45. Gelengeç Kalesi

Fotoğraf 46. Gelengeç Kalesi

Fotoğraf 47. Küçük Gelengeç Mezarlık Alanı

Fotoğraf 48. Küçük Gelengeç Mezarlık Alanı

Fotoğraf 49. Güzelgöl Yerleşmesi

Fotoğraf 50. Güzelgöl Yerleşmesi

Fotoğraf 51. Koçbaşı Mezar Taşı

Fotoğraf 52. Koçbaşı Mezar Taşı

Fotoğraf 53. Küçük Otlukbeli Yerleşmesi

Fotoğraf 54. Küçük Otlukbeli Yerleşmesi

Fotoğraf 55. Lazoğlu Kalesi

Fotoğraf 56. Lazoğlu Kalesi

Fotoğraf 57. Ulu Kale

Fotoğraf 58. Ulu Kale

Fotoğraf 59. Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü

Fotoğraf 60. Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü